

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

“Шын” солунга 2002 чылдың чагыдылгазы бөгүн доостур.
Чагыдылгалыг болур дээш чагыдып алырынче далажыңар!
185 рубль-биле 6 айларда чагыдып ап болур силер.
Организацияларга 6 айларда өртээ — 238 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 151 (16456)

2001 чылдың
ДЕКАБРЬ 25,
вторник

Ат салган
шагы 21.00

Садар өртээ
3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ТОМУЙЛАТТЫНГАН

Тыва Республиканың Чазааның хуралы эрткен субботада, декабрь 22-де, болуп эрткен. Ооң ажылынга Москвада делегейниң үлетпүр банкызының төлээлери киришкен.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органындан төлээлекчизин томуйлаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак бо талазы-биле дыңнадыгны кылган. Россия Федерациязының Президентизинге В.В. Путин соңгуткан соонда, күүсекчи эрге-чагырганың чадаларын быжылгаар, чангыс аай эрге-хоойлу болгаш девискээрни тургузар дугайында чаа сорулгаларны салган. Ынчангаш Федерация Чөвүлелин чаартып тургузар дугайында Чарлыкка ат салган. Ында айытканын езугаар алырга, Россия Федерациязының субъектилеринин губернаторлары, президентилери 2002 чылдың январь 1-ден эгелээш, Федерация

Чөвүлелиниң кежигүннери болбас. Орта субъектилериниң төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлекчилери доктаамал үндезинге ажылдаарын доктааткан. Амгы Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери декабрь 26-да болуп түңнел хуралга киришкеш, ажыл-чорудулгазын соксадыр.

РФ-тиң Президентизинин Чарлыын күүседир-биле ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органының төлээлекчизин шилип тыпкаш томуйлаары эргежок чугула болу бергенин Президент Чазак кежигүннеринге чугаалаан. Бо айтырыгны шийт-пирлээр хемчеглерни Президент болгаш Чазак алган. Тыва Республиканың онзагай байдалын болгаш ооң эрткен төөгүлүг оруун барымдаалап көргөш,

(Уланчызы 2-ги арында).

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ДААПГАЗЫ-БИЛЕ

Эрткен пятницада ТР-ниң Президентизинин даапгазы-биле Советская, Победа кудумчуларында ийи каът эмнелге бажыңнарын чуртталга бажыңнары кылдыр чаартып аргаларны өөренип көөрү-биле ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М. Оюннуң удуртулгазы-биле ажылчын бөлүк Чадаана хоорайга чораан.

Ажылчын бөлүктүн кежигүннери чаартылганы кылып болур деп түңнелге келгеннер. Ынчалзак бедик деңнелдиг комиссияның негелделиг ажылы анаа херек.

Советская болгаш Победа кудумчуларында хей квартиралыг ийи каът, чартыы буступ калган бажыңнар моон мурнунда шериг кезээнге хамааржып турган. Чер иштинде чылыдылга дамчыдылгазы погреб болгаш гаражтар тоймаглаттынмаан, барык хевээр чыгыы арткан. Ол кварталда котельная ийи каът

уруглар садигин болгаш капитал септелгези негеттинип турар хей квартиралыг ийи каът бажыңны чылыг-биле хандырып турар. Кедизинде барып катап тургустунар ол бажыңнар комплекзин чылыг-биле хандырып болур.

Бөлүктүн кежигүнү, Тудуг талазы-биле куркомитеттин даргазы Фан Че Ирнин сөзү-биле алырга, Советская кудумчузунда ол бажыңнары эмнелге комплекзи болгаш чамдызын эмчилер чурттаар чуртталга бажыңнары кылдыр чаарты

(Уланчызы 2-ги арында).

«СПОРТЧУ ЭЛИТА — 2001»

ШИЛИАГЕНИН ЭГЕ БАЗЫМЫ

Делегей чергелиг улуг маргылдааларга удаа-дараа киржи, тергиидеп турган баштайгы спортчуга Александр Доржуну хамаарыштырар бис. Ол алдарлыг тыва спортчуну улуг спортче ис баскан «баштайгы хараачыгай» деп болур. Тыва спортчулардан бир дугаар «Делегей чергелиг спорт мастери» деп бедик атты алган спортчунун чедишкенин ол үеде республикага чүгле хостуг хүреш эвес, а спорттун өске-даа хевирлери сайзырап эгелээн. Аныяк-өскөн хей-аът кирип, Александр Доржуга демейлежиксээр апарган.

Оон эгелеп-ле, республиканың спортчу

Декабрь 21-де Улусчу чогаадылга бажыңына чыл дургунда чедип алдынган спортчу чедишкенинни түңнээр «Спортчу элита — 2001» болуп эрткен. Байырлыг кезээге киржи келген кижилер аразында кымнарны чок дээрл: Аяс Монгуш, ча адыкчызы Елена Тутатчикова-Достай, тренер-башкы Шолбан Дандар, кикбоксер Мерген Монгуш, аныяк мөгө Ким Седен-оол болгаш өске-даа шыырак болгаш эгелеп чоруур спортчулар шупту ында.

Кажан зал шыгырт долу олуруптарга, байырлыг кезээнин ажыдышкынын ТР-ниң Күш-

чедишкенин «шыгжамырынче» Россия, Европа болгаш делегей чергелиг мөөрейлерден дер-биле, кызымак чорук-биле чедип алдынган алдын, мөңгүн, хүлер медальдар болгаш спортчу бедик аттар удаа-дараа кирип эгелээн. Спорттун янзы-бүрү хевирлеринге төрөөн Тываның Россия, Европа хамаанчок, делегей чергелиг маргылдааларга алдаржыдып, сүр-күжүн тудуп чоруур спортчуларга тыва чон мөгөйи кылдыр чыл санында-ла спортчуларның байырлалы «Спортчу элитаны» демдегледип эрттирип турар апарганы өөрүнчүг.

культура болгаш спорт комитетинин даргазы С.Ы.Ооржак ажыткан. Ол бодунуң илеткелин республиканың спортчуларынга байыр чедирген чылыг-чымчак сөстөрдөн эгелээш, бо чылдың спортчу чедишкенинни дугайында түңнелдерни үндүргөн.

— 2001 чылда спорткомитеди республика чергелиг 73 спортчу маргылдааларны эрттирген. Аңаа барык 8 муң хире спортчулар киришкен. Ол мөөрейлериниң аразында эң кол черни ТАР-ның тургустунганындан бээр 80 чыл оюнга тураскааткан спортчу фестиваль ээлеп

турар. Ол ышкаш ТР-ниң Президентизинин Кубогу дээш улуг улус болгаш школачылар аразына хол бөмбүүнге эрткилээн маргылдаалар онзагай черни ээлеп турар хевээр. Бо чылын спорткомитет республика иштинден 14 спорт мастерлерин, 2 делегей чергелиг спорт мастери, 1 алдарлыг спорт мастери белеткээн. Адакталып орап Чылан чылында элээн хей спортчу угланышкынын тудуг объектилерин ажыгдалга кирген. Оларга Кызыл хоорайда улуг теннис ордузу, Хандагайтыда спортзал тудуу хамааржыр. Аңаа

(Уланчызы 2-ги арында).

ТӨЛЭЭЛЕКЧИ ТОМУЙЛАТТЫНГАН

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө Тывадан барып ажилдаар ийи төлээлекчинин бирээинге (төлээлекчи органдан) республиканың иштинден кадрны, ийигизинге (күүсекчи эрге-чагыргадан) төлээлекчини төптөн кончуг шыырак эртемниг, дуржулгалыг кижини шилип ажилдадыры чугула деп түннелге келген. Президент, Чазак үк төлээлекчинин кандидатурасын тывар, шилир ажилды кончуг хынамчалыг, бодамчалыг чоруткан. Төлөптүг кандидатураны шилип, тып алган. Бо талазы-биле ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, Чазак кежигүннери, чамдык партияларның төлээлекчилери, хоочуннар-биле сүмележип чугаалашкан. Федералдыг органның, Сибириниң федералдыг округунун удуртукчулары-биле дугурушкан. Ынчангаш Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органындан төлээлекчинге Москвада Делегей үлетпүр банкызының директорлар чөвүлелиниң даргазы Сергей Викторович Пугачеву томуйлаар дугайында Чарлыкка ат салганын Ш.Д. Ооржак Чазак кежигүннеринге дыңнаткан. Ук документини Дээди Хуралдан чөпшээрелжилге алыры-биле чоруткан.

Москвада Делегей үлетпүр банкызының удуртукчузу эртем доктору С.А. Веремеенкога сөс берген. Бо банк тургустунгандан бээр 10 чыл болганын, саң-хөө, ажил-агый талазы-биле Россияда үш дугаар черде турарын, РФ-тин Президентизи болгаш Чазак-биле кончуг сырый харылзаалыг ажилдап келгенин, ажилдап турарын ол чугаалаан. Банкының директорлар чөвүлелиниң даргазы С.В. Пугачев 38 харлыг, эртем доктору, академик, биче сеткилдиг, дузаарга, ажилдаар

арга-шинээ шыырак удуртукчу болуп турарын таныштырган. РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө Тываның төлээзи кылдыр шилип алганын чүүл-дүгүнүп деткээш, бүзүрелди долузу-биле күүседип болур билег, арга-дуржулга, күш ында барын айткан.

Делегей үлетпүр банкызының төлээлери Тывага келгеш, ийи хүн дургузунда республиканың ажил-ижи, амыдыралы-биле танышкан. Чараш бойдус чурумалдыг, чер иштинин казы-мал байлаа элбек, күштүг эрге-чагыргалыг, политиктиг байдалы турум республика болуп турарын айткан. Тываның экономиказын моон сонгаар хөгжүдүрүниң бүгү курлавырлары барынга бүзүрэн. Даштыкы садыг-экономиктиг харылзааларны сайзырадырынга кончуг таарымчалыг. Банк ажыктыг төлөвилелдерни кады ажилдап кылып боттандырырынга деткимче, дуза көргүзүрүнге беленин Чазак кежигүннеринге ол дыңнаткан.

«Русголь» компанияның чингине директору В.Е. Варшавский чүве чугаалааш, хөмүр-даш тывыжын көвүдөдиринге доктаап, бо чүс чылда ону казаны 2 катап көвүдээрин айткан. Тывада эки шынарлыг хөмүр хөй, ону ажыглаары-биле казып тыварын көвүдөдир, ону кылырынга киржир күзелин ол илереткен. Ыңай-бээр чүктөр сөөртүр орук чугула херек болу берген, ыңдыг болганда Кызыл-Саян-Шушенск аразының суг оруун чоокку үеде ажыдары ажыктыг деп, директор санаан.

РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң төлээлекчинге С.В. Пугачеву томуйлаар дугайында ТР-ниң Президентизинин Чарлыын Чазак кежигүннери бир үн-биле чүүлдүгүнүп деткээн.

Чазак хуралы протокол шиитпирин хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ПРЕЗИДЕНТИНИН ДААЛGAZY-БИЛЕ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

тудар арга эң-не кедилг болуп турар. А Победа кудумчузунда бажыңнарны ортумак школа кылдыр эде кылыр болза, таарымчалыг болгу дег.

Кожуунун чагырга даргазы С.Д. Д. Ондарның чугаазы-биле алырга, эмнелге комплекзин чаартыр дугайында айтирыг 30 чыл ажыг үе иштинде туруп келген болуп турар. 1984 чылда туттунган поликлиника мүн-не чүгээр байдалда. Ийи каът ол бажыңнарны эде чаартыштарга, эмнелге корпустарының дугайында база чүгеле эмчилерге эвес, а кожуунун специалистеринге чурттаар бажың-балгат айтирыгылар шийтпирлеттинер. 20 чылдарның төңчүзүнде туттунган база чаңгыс-даа катап чаартып көрбөөн инфекция, хирургия, туберкулез салбырларының бажыңнары эң-не айыылдыг байдалда турар дээрзин кожуунун кол эмчизи Салават Кууларның сан-медээлери бадыткап турар.

В.М. Оюн хирургия салбырының дооступ турар тудуунга чорааш, ажилчынар-биле ужурашып, оларның айтирыгыларынга харылаан. Ажилчын бөлүк ында ажилдарның шынары багай эвес деп үнелээн.

Салбырга 1,8 млн. рубльдин дериг-херекселдери Кызылда чытпышаан, оларны сөөртүп эккелгеш тургузары арткан. Ол объектини ажылгалга киирипкеш, тудугчулар ажил чок артпастар. Ийи дугаар чунар-бажыңның тудуун катап чаартып эгелээр. Чадаана хоорайга 8 чуртталга бажыңын база тударлар. Чазак Баштыңының бирги оралакчызы тудугчуларны краннар, чүкк чүдүрер машиналар-биле хандыраарының чугулазын демдеглээн. Оон соонда кожуунун активи-биле ажилчын чөвүлел хуралды эрттирген, кыштаглаашкының байдалы-биле танышкан.

Олышкаш В.М. Оюн Чадаана хөмүр-даш уургайынга чораан. Хүнде-ле оон муң тонна хөмүрнү чүдүрүп чорудуп турар. Чер иштинде белеткеп алган хөмүр-даштың курлавыры февраль төңчүзүгө чедир четчир, а декабрь-январь айларда чылыдылга сезонунун төңчүзүгө четчир хөмүр-дашты белеткеп алырынга бүзүрелдиг болганнар. Василий Майолович техникага туруушкунун болдурбайн, чыл төңчүзүгө чедир чүдүрүп чорудар норманы хүнде 2,5 муң тонна чедирер даалганы берген.

Альберт ХОМУШКУ.

ШИЛИЛГЕНИН ЭГЕ БАЗЫМЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ЧУРУКТАРДА:

хостуг хүрешке делегейниң үш дакпыр чемпиону Лариса Ооржак спортчуларның мурнундан ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка суй белекти берип турары (1-ги арында); 2001 чылда ТР-ниң эр болгаш херээжен шылгарангай спортчулары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

немей удавас Улуг-Хемниң Торгалыг, Ак-Тал, Эжым сумуларында, Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаак сумузуна спортчу залдар тудуглары ажылгалга кирер. ТР-ниң Чазак ол бүгү чаагай чорукче 5 млн. рубль акшаны үндүргөн. А спортчу чедишкinnen талазы-биле 60 чыл эрткен чылга бодаарга, дүжүктүр болган. Ниитизи-биле 123 спортчулар (эрткен чылын 106) делегей болгаш Россия чергелиг маргылдааларга киришкен. Бүгү-россия чергелиг маргылдааларга 306 кижии тиилекчилер болган, 68 кижии ийиги, үшкү черлерни ээлээн. Европа болгаш делегей чергелиг маргылдааларга 19 медальды бистиң спортчулары-выс чаалап алган. Оларның аразында: 6 алдын, 5 мөңгүн, 8 хүлер медальдар бар. Сумо хүрешке Аяс Монгуш — 4 алдын, 1 мөңгүн медальды чаалап алган. Бокска Багыр Монгуш — 2 алдын, 1 хүлер медальды эдилекчизи болган. Хостуг хүрешке Лариса Ооржак 3 алдын медальды эдилекчизи болган. Тыва бокс школазының спортчузу, Новосибирскиде — «Шивээ» спортчу ордуда профессионал боксер Саян Санчат — база тиилекчи. Ол шылгарангай 10 боксерларның аразында кирип турар.

Дараазында сөстү Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржакка берген. Президент чугаазын мындыг сөстөр-биле эгелээн:

— Үш чыл улаштыр эртип турар силерниң чараш байырлалыңарга киржир аас-кежиктиг-дир мен. Бир эвес спортчу көргүзүлгө куду деннелде турган болза, бээр келбес-даа турган чадавас мен.

Бөлүктөй чугаалаар чүве болза, амгы үеде республикада кадык камгалал талазы-биле байдал чүгээр. Кижилерниң өлүп хораар чоруу оон мурнунда чылдарга бодаарга, эвээжеп

турары өөрүнчүг. Республикада кижилерниң кадыкшылын моондаа сонгаар экижидеринин аргаларын база көрүп турар бис. Эмнелге черлеринин чорудуп турар тускай программасы езугаар салгалдан салгал дамчып аарыыр аарыгларны, 15 чыл болгаш, узуткап чок кылырының аргаларын база көрүп турар. Удавас Тывага иммунология талазы-биле институтту аядаар. Тыва — талантылыг кижилер-биле байлак чер. Чоокта чаа Москва хоорайга болуп эрткен Тываның хүннеринге бистиң чурукчуларның, композиторларның чурраан, чогааткан ажилдарын чүгеле москвачылар эвес, а эртемденнер безин магадаан.

Өөредилге талазы-биле. Чоокта чаа бистиң 20 өөреникчилеривис Москва хоорайга конкурска киришкеш, 14 алдын медальды чаалап эккелди. Ам артында кончуг берге физика, математика деп эртемнерге. Бо чылын Россияның адындан Францияның Гренобль хоорайга болуп эрткен «Келир үеже базым» деп конкурска бистиң 3 өөреникчиси киришкеш, 3 алдын медальды чаалап алды. Бодап көрүңер даан, 4-5 млн. чурттакчылыг Татарстандан чүгеле ийи алдын медаль чаалап алдыган. А 1 млн. чурттакчылыг Саха-Якутиядан чүгеле чаңгыс кижии алдын медальга чединген. Бистиң 310 муң чурттакчылыг Тыва-выстан үш кижии киришкеш, дөгере алдын медаль алган дээрге, улуг чедишкин-дир. Эртен болуп эртер башкылар шуулганынга ол тиилекчи уругларга компьютерлерни болгаш Хүндүлелдин Алдын бижиктерин тыпсыр мен. А оларның башкыларынга кижии бүрүзүгө 300-300 америк долларны бээр бис.

А спортка хамаарыштыр чугаалап каар чүвем мындыг: акша-тегерик чедишпес-даа болза, бистиң спортчу оолдар, уруглары-выс Саян артында улуг-

улуг хоорайларга барып өөренип, шаңналдыг черлерни ап турарыңа өөрүвөс аргавыс чок.

Бо чылын республиканың спортчуларынга Кызыл хоорайда чаа улуг теннис ордузун мага-бот талазы-биле сайзыраар болзун дээш, туткаш, ажылгалга кириген. Ону америк технологияны ажылдап тургаш, тудуп кылган. Оон ыңай Хандагайты суурда спортзал тудуун аядаар, Улуг-Хем кожуунда Торгалыг суму-зунда спортзал тудуу база удавас ажылгалга кирер. Артып калган ажилдарны ыяап чедир кылыр бис. 2004 чылда Афины хоорайга олимпиадага тыва спортчуларны кириштирер деп сорулга база салдынган. Бир эвес спортка хамаарыштыр бистиң спортчулары-выска кыдындан сүмө кадар чөвүлекчилер тыттып келир чүве болза, оларга база акша-тегерик-биле дузалажыр бис.

Шериг-оол Дизижилович спортчуларга байыр чедиришкенин чугаалап доозуптарга, ТР-нин Чазак Аппарадының даргазы В.Яндай-оол Чазактын мурнундан спортчуларга республика чергелиг шаңналдарны тыыскаан.

Мурманск хоорайның Күш-культура колледжинин сургуул, кикбоксингиге үш дакпыр делегей чемпиону Багыр Хүпер-олович Монгушка ТР-ниң «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медальды тыыскаан. ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» деп Хүндүлүг атты Мурманск хоорайның № 7 спорт школазының тренер-башкызы Алмаз Рафикович Кисмеевке, дээди спортчу мергежил школазының тренер-башкызы Радислав Алаш-оолович Монгушка, ТР-ниң бокс талазы-биле улуг тренер-башкызы Шолбан Викторевич Дандарга тыыскаан. А Вячеслав Кыдат-оолович Монгушка «ТР-ниң начын мөгези» деп Хүндүлелдин адын тыыскаан.

(Уланчызы 8-ки арында).

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Экономика болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазының талазы-биле ачы-хавыялары дээш Тыва Республиканың Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 20-ден № 1071 Чарлыын езугаар

Россия Федерациязының Пенсия фондузунун эргелелинин Бай-Тайга кожуунда кол бухгалтер Александр Кужугетовна

ӨЛЧЕЙ Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы база хууда салгышкыны дээш

Тыва Республиканың Хереклекчилер эвилелинин "Кооп-стройтранс" кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чолаачызы Вячеслав Кыдат-оолович МОНГУШКА "Тыва

Республиканың Начын мөгези" хүндүлүг атты Тыва Республиканың Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 20-де Чарлыын езугаар тывыска.

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң 2001 чылдың декабрь 20-де №1073 Чарлыын езугаар

"Башкы" журналдың кол редактору Николай Салчакович КОНГАР Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл" дээш" медаль-биле шаңнаткан.

"Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның №36 уруглар садының эргелекчизи Людмила Ивановна БЕЛОУСОВАГА

Улут-Хем кожуунун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ирина Монгушевна ДЕСПИЖЕККЕ

Өвүр кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи Раиса Шойдановна ДОНГАККА

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының школа назыны четпес өөредилге албан черлериниң талазы-биле кол специализи Нэла Александровна ЕЖОВАГА

Эге профессионал өөредилгениң департаментизиниң Эрте-методиктиг төвүнүн директору Лариса Хомуш-куевна МОНГУШКА

Чадаана хоорайның №6 профессионал училищезиниң директору Саар-оол Сундукаевич МОНГУШКА

Уруглар болгаш оолдар туризминин республика төвүнүн директору Сергей Серенович САЛЧАККА

Танды кожуунун Сосновка ортума школазының орус дыл болгаш литература башкызы Людмила Николаевна ХАДЖИЕВАГА тывыска.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижик-биле

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының кол бухгалтер Надежда Кенденовна СУНДУЙ шаңнаткан.

Кысказы-биле

ӨРТКЕ УДУР АЛБАН – ЯАМЫДА

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Күрүнениң өртке удур албанын эргелелин Тыва Республиканың Хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызының (Тыва Республиканың Онза байдалдар яамызы) башкарылганынче Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың декабрь 4-те №1388 доктаалын езугаар шилчиткен. Амгы үеде эргелелди яамыже шилчидер талазы-биле ажыл чоруп турар.

ИНВАЛИДТЕРГЕ ЭМНЭЭШКИН ТӨВУ

Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың декабрь 14-те № 1429 доктаалын езугаар Инвалидтерге республика чергелиг эмнээшкин төвүн Кызыл хоорайга 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп ажыдар. Ол талазы-биле ажылды чорударын чогуур албан черлеринге доктаал езугаар дааскан.

ОДААРГА КЫПШАС

Каш пенсиям акшазы-би-

ле хөмүр-даш саткаш, дүжүртүп алган мен. Ол хөмүр-дажымны одаарга кыппас, кара дашталчак малгаш чылыг бербес болду.

Хөмүр-даштын өртээ хүн бүрүде талыгтыр өзүп турар амгы үеде, ажыг кыштын чыккылаа соогунда, чонну шлак хевирлиг черниң кара довураа, сай, даш-биле холушкан хөмүр-дашты Чадааның хөмүр-даш уургайы та чүнү бодааштын, Сүт-Хөлдүн одалга черинче чүдүрүп чорудуп турар чүве?

Шынары багай хөмүр-даш назылап кырааннарга, аарыг-аржык, инвалид кижилерге, пенсионерлерге канчаар-даа аажок аар согуг болду. Чамдык пенсионерлерниң айда алыр пенсия акшазы 2 тонна хөмүр-даш өртээнге четпес болгай.

Чүгле чурттакчы чон эвес, а албан черлери, организациялар база-ла шынары багай хөмүр-дашка тава-рышкан. Сүт-Хөл эмнелгезиниң кол эмчизи О.Ондар, иштики херектер килдизиниң начальниги В.Монгуш, культура ажылдакчызы О.Бүрбү болгаш өскөлөр-даа хомудуп турарлар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Өртээ бичин өзер

ТР-ниң Чазанга газтын янзы-бүрү өртөктерин, аргалыг-ла болза, өстүрбезиниң политика-зын чорудуп турар. 2002 чылда ону сөөртүр болгаш сайгарар талазы-биле "Тывгаз" федералдыг каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң чарыгдалдарының 38,8 хуузун дотацияга тудар деп шийитирлээн.

Республика бир чылда 1700 тонна чедир сугже шилчиткен газты ажылдап турар, сөөртүрүңе болгаш сайгарарыңа чарыгдалдарны кириштир алырга, газтын өртөк-үнези 18 млн. ажыг рубль азы килограммда 10.6 рубль болуп турар. Дотацияны барымдаалап алырга, чаа чылдың январь 1-ден төпчүткен хандырылганың четкизи езугаар бир килограмм газтын өртээ 5.5 рубль чедир кудулаар, а бо чылын 5 рубль болуп келген балоннарга — 7 рубль (кг газтын 6.4 рубль турган). Хоочуннарга болгаш инвалидтерге чиигелделер хевээр артар.

Россияга газтын өртээ ортума-биле 35 хуу өзер. Тывага дотацияның күсели-биле өзүлдө чүгле 10 хуу болур. "Тывгазтын" сан-медээлерин езугаар алырга, 2001 чылдың декабрь 1-де чурттакчы чоннуң газ талазы-биле өрөзи 733693 рубль болуп турар.

Үр хуусаалыг программа

ТР-ниң Чазанда Мөңгүн-Тайга кожуунун социал-экономика хөгжүлдээзиниң үр хуусаалыг программанын ажылдап кылып турар.

2012 чылга чедир кожуунун хөгжүлдээзиниң сорулгазын айткан республика программасында социал-культура, экономика хөгжүлдээзиниң кирген. Оон чамдык хемчеглерин Федералдыг болгаш республика чергелиг инвестиция программа-

ларынче кириген.

4 тонна хан херек

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы доңор ажылын хөгжүдериниң айыттыг сорулгалыг республика программаның төлөвилелин "Чазакче кириген болгаш "Анти-Гепатит" программаның дараазында чылда хуусаазын узадырын саналдаан.

Доңор ханның болгаш оон кезектериниң ЛПУ-да чедишпес болганы-биле баштайгы программаны ажылдап кылырының эргежок чугулазы негеттинип келген. Бир чылда 4 тонна хан херек, а дужаап турары чүгле 2.8 тонна. Хан болгаш оон кезектери хей хан төгүлген бертик-межелдерни эмнээрде база нарын кезишкinnen үзүнде чүнү-биле-даа ол солуттунмас.

Программаның сорулгазы — республиканың хан солуй кудар станциязының материал-техниктиг баазанын экижидери, доңор ажылын пропагандалаары болгаш эмчилерниң база медсестраларның мергежилни бедидери.

Хан банкызын тургузары программада көрдүнген, доңор боду азы оон чоок кижилери аараан таварылгада, ханны аңаа төлевир чокка дужаап болур. Хан дужааган кижилерге чурттаар оран-сава, электри энергиязы, коммунал ачы-дузалары болгаш өске-даа чүүлдер дээш төлевирлерге чиигелделер көрдүнген. Студент-доңор стипендиязынга 25 хуу немелдени алыр. ТР-ниң Чазанга үстүнде айыттыганын ийи төлөвилелди бадыладыры-биле Дээди Хуралче чорудупкан.

Программа бадылаттыг

2004 чылда Грецияга XXVIII Олимпий оюннарынга Тываның кол спортчуларының белеткелиниң программазы бадылаттыг

Моон мурнунда эрткелзэн

ТР-ниң Дээди Хуралында

ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ээлчеглиг XXXVI сессиязы дүүн, декабрь 24-те, ажыл-тыгын. Чугалажыры-биле хүн чурумунда 20 ажыг айтырыгны киригеш, депутаттар бадылаан.

Эртенги хуралга ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалының, ТР-ниң хоойлуларының төлөвилелдерин депутаттар чугалашкан. "Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе Тыва Республиканың Дээди Хуралындан төлээлекчизин чугалашкан. Көөрүнүн база сонгуурунун болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе Тыва Республиканың Чазандан төлээлекчизинге чөпшээрел бээриниң Түр чурумун бадылаарының дугайында" ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалының төлөвилелин сессияга чугалашкан, бадылаан.

Сессияның кежээки хуралыга федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе ТР-ниң Чазаның төлээлекчизинге ТР-ниң Президентизиниң Чарлы-биле томуйлаткан С.В. Пугачевка чөпшээрел бээр дугайында айтырыгны чугалашкан.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка сөс берген. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе Чазактан төлээлекчи кылдыр томуйлаткан С.В.Пугачевту депутаттарга ол таныштырган. Бистин республиканы Федерация Чөвүлелинге төлээлеп шыдаар төлөптүг кижилер дээрзин айттыгаш, деткирин дилээн.

ТР-ниң Дээди Хуралының комитеттеринге С.В.Пугачевту кандидатуразын чугалажып көргөш, бир эп-сеткилдиг деткээзиниң дугайында дыңнадыгны Дээди Хуралдын Хоойлужудулга комитетиниң даргазы В.Б.Кара-Сал кылган. С.В.Пугачев боду аңаа олурдушкан. Сессияга санал берген депутаттар Президент Ш.Д.Ооржак шилчигенин шын кылганын демдеглээннер.

С.В.Пугачевту томуйлаарыңа чөпшээрел бээр-биле чажыт бадылаашкыны эрттирген. Чөпшээрелди бээр дээш 23 депутат бадылаан, 6 депутат удур бадылаан.

Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе ТР-ниң Чазандан төлээлекчи кылдыр томуйлаарыңа С.В.Пугачевка чөпшээрелди берген дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалын сессия хүлээп алган.

С.В.Пугачев сөс алгаш, улут идегелди көргүскен дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, ону бүүредир-биле шудургу ажылдаарын аазаан.

Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе ТР-ниң Дээди Хуралындан төлээлекчизинге Чанмыр Александрович Удумбараны сонгуур дугайында айтырыгны

Олимпий оюннарынга чогуур белеткел чок болганындан бистин спортчулары аңаа киришпээн. Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга бистин спортчуларының төртүн эки түннелдери ам Олимпий оюннарынга кирип болур органы берип турар.

Программада мергежилди болгаш анык спортчуларны дөрт чыл дургузунда харысалгалыг маргылдааларга белеткээриниң тодаргай планын тургузары көрдүнген. Кол сорулга — чурттуң шилинде кол командазынче кирери, ол чорук россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга киригенин түннелдери-биле чедип алдынар.

Белеткелдин оргкомитетиниң составы тодараттыгын, спортчуларның даңызы тургустунган. ТР-ниң Спорткүрүмнениң чанында Олимпиадага белеткел төвүнүн негелдизи ажылдап кылдыгын. Программаны ийи бюджеттен акшаландыраар: республика бюджетинден — 3,394 млн. рубль, а федералдыг бюджеттен — 2,135 млн. рубль.

Бухгалтерлерни "утпааннар"

Чангыс аай тариф ставкаларын езугаар эде санаашкынарга таварышпаан бюджет адырының ажылдакчыларыңа албан-дужаал шалыңарын 1,87 катап бедидерин ТР-ниң Чазанга доктааткан.

Кожууннарның, хоорайларның болгаш чамдык яамыларның база ведомстволарының төпчүткен бухгалтерияларының ажылдакчыларыңа шалың өзүшкүнү 2001 чылдың декабрь 1-ден эгелээр. Оларны республика болгаш тус чер бюджеттеринден акшаландырып-даа турар болза, ажыл төлөвирин бедидип турда, та чүге чүве, бо үеге чедир оларны "уттуп кааптар" турган.

Ындыг янзылыг аңаа демей доктаал Россияда хүлээп алдырмаан. А.ХОМУШКУ.

Чажыт бадылаашкынының түннелинде Ч.А.Удумбараны сонгуур дээш 24 депутат бадылаан, 5 депутат удур бадылаан. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүңе ТР-ниң Дээди Хуралындан төлээлекчи кылдыр Ч.А.Удумбара сонгуткан дугайында ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалын сессия хүлээп алган.

Ч.А.Удумбара индирге үнүп келгеш, депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткеш, идегелди бүүредир-биле бүтү күжүн үндүрүп ажылдаарын дыңнаткан. Федерация Чөвүлелиниң кежигүннениңге томуйлаткан, С.В.Пугачевка, Ч.А.Удумбарага ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Кара-оол, Сибирь Федералдыг округунун ТР-де федералдыг кол инспектору Н.В.Холодов байыр чедирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чөвүлел хурал ТҮҢНЭЭШ, СОРУЛГАЛАРНЫ АЙЫТКАН

**Тыва Республиканың кожууннар, хоорайлар
чагыргаларының даргаларының чөвүлел хуралы
декабрь 22-де Чазак бажыңыга болуп эрткен.**

ТР-нің Президентизи-Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органындан төлээлекчизинге С.В.Пугачевту томуйлаар дугайында Чарлыкка ат салганын дыңнаткан. С.В.Пугачевтуң допчу намдарын, ажил-чорудулгазын таныштырган. Чагырга даргалары ТР-нің Президентизиниң Чарлыын бир эпсеткилдиг деткээн.

2001 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдениң кол түннелдеринин дугайында дыңнадыгны ТР-нің Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М.Оюн кылган. 2001 чылды Тываның үлөтпүрүнүн, көдээ ажил-агыйының, социал адырының ажил-ишчилери багай эвес көргүзүлгөргө доозуп турарын чугаалаан. Ындыг-даа болза көдээ ажил-агый бүдүрүлгөлеринде, хөмүр-даш казып тыварында, чылыг, чырык ажылгааны дээш чурттагыч чоннуң акша-көпөөкти чогуур үезинде төлөвүн турарында болгаш өске-даа чамдык четпестер барын демдеглээн. Чылды эки дооскаш, чаа чылды чогумчалыг эгелээринге магадылалды тургузарын ол эн чугула деп санаан.

ТР-нің сай-хөө сайыды М.К.Нурсат 2001 чылдың бюджетиниң канчаар күүсеттинип турарын таныштырган. Бо чылдың бюджетинде көрдүнгөн акшаны бүгү кожууннарже, хоорайларже чоруткан, ынчангаш күүселде багай эвес. Республика бодунун орулга кирип алыр онаалдазын ажыр боттандырган. 2002 чылда республика бюджетин төлөвилеп тургузарының ажылы дооступ турар, удавас Чазак хуралынга чугаалажыры-биле кириер. Келир чылдың бюджет 300 миллион ажыг рубль хире дефицитти болурун ол дыңнаткан.

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы В.С.Монгуш, Тожу, Каа-Хем, Кызыл, Чеди-Хөл ко-

жууннар чагыргаларының даргалары: М.К.Куулар, С.К.Долгар, Н.Ч.Ооржак, Н.Д.Балчый-оол санал бергеш, боттарының күжү-биле шийтпирлеп чадап турар айтырылгала доктааганнар.

Ш.Д.Ооржак хуралдың түннелин үндүрүп тура, бо чылын Тываның ажил-агыйының, саңхөөзүнүн көргүзүлгөргө кайы-даа чылдан дээр болуп турарын айыткан. Орта биче-даа оожур-гавайн, чылдың төнчүзүңгө чедир күженишкенин ажилдааш, чаа чылдың баштайгы хүннеринден эгелээш, бүдүрүкчүлүг ажилдаарына таарымчалыг байдалды тургузарын чугулаа көргөн. Кышты чогумчалыг эрттеринге кол кичээнгейни угландырган. ЧЭТ-терни, котельнаяларны, чылыг дамчыдар шугумнарны доктаамал хайгаараар, озалондак болдурбас хемчеглерни алыр. Чылыг, чырык өрттээ төлөвүн турарлар-биле ажилды күштөлдирер. Малдың баш санын өстүреринче, чер ажылының үнүш-дүжүктүрүн бедидеринче сагыш салыр болгаш өске-даа кожуун, хоорай чагыргаларының шийтпирлээр ужурлуг айтырылганынче даргаларның кичээнгейни Президент угландырган. 2002 чылдың бюджетиниң дугайында Ш.Д.Ооржак чугаалап тургаш, дефицит чок бюджетти төлөвилээрин, бюджеттиң орулгалыг кезин көвүдөдирин, чарыгдалдарны кызырарын чугула деп санаан. Чазак амгы үеде чүнү кылып турарын таныштырган. Чазак Отчедун, Президентиниң Айыткалын, эвээш эвес хоойлулар төлөвилелдерин белеткеп, күженишкенин ажилдап турар. Чазактың Отчедун чонга чедингири-биле тайылбырлап таныштырарын даргаларга сүмөлээн. 2001 чылды эки көргүзүлгөргө дооскаш, чаа чылда чедишкенин ажилдаарын чагырга даргаларына Президент күзээн.

Хурал протокол шийтпирин хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТР-нің Прокуратуразында ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР КӨДҮРТҮНГЕН

**ТР-нің Прокуратуразына эрге-хоойлу камгалаар
органының ажилдакчыларының бо чылын сөөлгү таарыш-
тырылга чөвүлел хуралы болуп эрткен. Ооң ажилында ТР-нің
Чазак Баштыңының оралакчызы И.Н. Товарищтай киришкен.**

Чөвүлел хуралга дараазында ийи айтырыгны чугаалашкан: "Контрабанда-биле болгаш каайлы хоойлужудулгазының хажы-дышкыны-биле демиселдин байдалының дугайында" база "Мобилизация курлавырының материалдыг үнелиг чүүлдерин камгалаарынче угланган хоойлужудулганың күүселдезинин байдалының дугайында".

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди Тываның каайлы чериниң начальнигиниң бирги оралакчызы Е.М. Анжиганов кылган. Илеткелди чугаалажып турда, мындыг айтырыг тургустунуп келген: мал оорларын хурааган малдарны каяа, канчаар камгалаарыл? Аңаа

харыны ТР-нің иштики херектер сайыды С.С.-Б. Монгуш мындыг янзылыг харыны берген: оорлардан хавырган малды камгалаарының айтырыгы ИХЯ-да шийтпирлеттинген: ында дузалал ажил-агыйы бар, ээзи тывылгыжеге чедир аңаа малды тургузуп болур.

Бирги айтырыг талазы-биле өске-даа ажыктыг санал-оналдар болгулаан.

Ийги айтырыг талазы-биле ТР-нің Чазак Аппаратының мобилизация эргелелиниң начальниги Э.Д. Куулар кылган. Айтырыг кончук шыңгыы болганын 2002 чылдың төнчүзүңгө айтырыгны база катап чугаалажыр. Василий КРИВДИК.

ГРУЗИЯ, ООҢ БӨГҮНГҮ БАЙДАЛЫ

Грузияга болган политиктиг кризис дыка хей кижилерни, ооң иштинде политиктиг ажилдакчыларны, ССРЭ-нің буступ дүшкенин бир аңгы кылдыр бодаар кылдыр албадапкан. Каш политиктер чыгып алгаш, 200 ажыг млн. хей националдыг чонну "национал квартираларынче" тарады сывырышкан. Ол кижиги төрөлгөтөннөөгө үзүңгө уттундурбас болушкун болуп арткан. Күчүлүг Совет Эвилелиниң буступ дүшкенин дээржилер (10 чыл болган юбилейин) Москвага кээп демдегледилер. Бөдүүн чон ону бодунуң байдалы-биле бир аңгы үнөлөп көргөни билдингир.

Грузияга болган политиктиг кризис дыка нарын. Чуртта экономикага болгаш политиктиг байдал дүшкүрлүг туруп турар. Бо таварылгада Шеварднадзе кончук кажар политик болуп, бодунуң адын камгалап шыдаан. Парламент үр үеде спикер (удуртукчу) чок туруп келгенин барымдаалааш, байдал бергедеп кээрге, Чазакты долу составы-биле халаштырган. Ынчап кээрге чуртка чүглө Президент удуртулгазы туруп турар. Оппозицияның удуртукчулары-биле чугаалашкаш, Шеварднадзе чымчак сандайындан хүндүткелди-биле халажырын бодап турар.

Грузия мооң мурнунда ССРЭ-нің Эвилелдешкен Республикаларның бирээзи турган, ам бот-тускайлаң күрүнө, Кавказын барыын талазында Турция-биле кызыгаарлажып чыдар. Девискээри 70 муң дербелчин километр, чурттагыч чону 5 млн. ажыг. Беш кижиниң 3-ү грузин, арканнары абхазтар, осетинер, аджарлар, армяннар, орус-тар, азербайджаннар колдап турар. Хей националдыг Грузия Республика үш автономиядан тургустунган: Абхаз, Аджар республикалардан, Мурнуу-Осетин автономнуг округтан.

Грузияда 51 хоорайлар, 60 хоорай хевирлиг суурлар, 60 ажыг районнар бар. Совет эрге-чагырганың чылдарында Грузия таныттынмас кылдыр сайзыраан. Электри энергиясы, одаар чүүл адыры, машина тудушкуну, химия үлөтпүрү, тудуг материалдары үлөтпүрүнүң кол адырлары болуп турган.

Агаар-бодустуң таарымчалыг байдалы-биле аш-чем үлөтпүрү, ылангыя ногаа болбаа-зырадылгазы кончук сайзыраан турган. Эки чылдарда Грузия 700 муң тонна тарааны, 356 тонна шайны ажаап ал келген. Ниити тарылга шөлүнүң 10 хуузуң ногаа, картофель ээлеп турган. Грузияның онзагай агаар-бодузу, эм аржаан суглары-биле үнелиг курорттар Боржоми, Гагра, Пицунда, Цолтубо алдаржып турганнар. Бо-ла бүгү тургустунган таарымчалыг агаар-бодусту, ооң үнелиг байлактарын чедимчелиг ажылгап, өске чурттар-биле интеграция байдалына дүүштүр экономикага харылзааны туткан болза, Грузия кажанда мындыг байдалга келбес турган.

Грузин националисттер болгаш сепаратисттер Совет Эвилелиниң составындан үнерин күзеп-ле турган болгай. Прибалтика күрүнелери, украиннер, молдавар база-ла Совет Эвиле-

ли-биле харылзааны үзүптер болзувусса, барыын Европаның күрүнелери бисти долузу-биле хандырыптар деп бодап турганнар. Шак ыңдыг даап бодаашкынныг аас-кежик Грузияга база таварышпаан. Оларның чуртунуң девискээрин барыын Европаның чурттары-даа сонугаваан.

Экономикага реформаны бодап чокка чорутканы-биле ооң баазалыг адырлары кем-херек-биле холбашкан кижилерин холунче кире берген. Үлөтпүр бүдүрүлгелериниң хей кези орта ажилдавайн турар, көдээ ажил-агыйда болгаш аш-чем үлөтпүрүндө байдал сандараан. Аныктарның социал айтырыында нарын байдал тургустунуп келген.

Бир катап Президент В.Путин чүве чугаалап тургаш, мындыг чижекти кириген. "Бис делегей рыногунга газты чаңгыс садыг хемчээлинге 110 долларга садып турар бис. ХКД күрүнелеринге 80 долларга, а Грузияга 50 долларга. Харызынча чүнү алган бис? Контрабандалыг спирт дайыны келген" — дээн болгай.

Аджария бодунуң автономнуг удуртулгазы-биле грузин удуртулгага кол удурланыкчы күш болуп турар. Аджар оппози-

амаарылгалыг чораан. Грузин культураның, уран чүүлдүн болгаш эртемниң ажилдакчылары совет чоннуң национал чоргааралы чорааннар.

Ам Грузияга тургустунуп келир чаа Чазак, амгы политиктиг кризистен шын түннелди үндүрбес болза, эгиттинмес улуг частырыгга таваржып болур. Чамдык политиктиг тайылбырлакчыларның берип турар даап бодаашкынындан ап көөрге, бир болза Россия-Беларусь эвилелче каттыжып кирер болза, эн бүзүрелдиг, шын орук ол бооп болур, бир-ле болза Россия-Грузин харылзаалар шуут дыка баксырап болур. Чамдык политиктерниң бодалы-биле алырга, Грузияның удуртулгазынча амгы Аджарияның төлөөлери чедип кээр болза, Грузия Турцияның протекторатынче кире бээр деп санап турар. Бо хүнерде Грузияда эн күштүг оппозиция Аджарияның удуртулгазы, ону хей кижиги деткип турар.

Грузияда болуп турар болушкуннарга хамаарыштыр Россияның хамаарылгазы кандыг деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Ол талазы-биле

Россия бодамчалыг политиканы чорудуп турар. Россия Грузияның иш-

тики херээнге киришпээн болгаш ийи чурттуң аразында бот-боттарынга кады ажилдажылганың ажил-чорудулгазын экижидерин болгаш улам ыңай калбартырынга сонугалдыг дээрзин чоокта чаа Путин Шеварднадзе-биле ужуражылга үезинде база катап бадыткаан болгай. Россия бодунуң хүлээлгезин күүседип, Грузияга турган шериглерни доозазын үндүргөн.

Э.Шеварднадзе чечен дээрбечилерниң бир кол командири Гелаевти Россияның эрге-хоойлу болгаш истелге органның бээринден ойталаанын чүү деп түннел үндүрер боор. Чечен дээрбечилер Грузияны чаштыр чер кылдыр шилип алганы таварылга эвес. Ол хамаанчок телевидениеге, хей-ниитиниң мурнунга чүве чугаалап тургаш, Э.Шеварднадзе мынча дээн болгай: "Гелаев — дээрбечи эвес". Ол кижиниң үүлгөткен херээн чүглө Шеварднадзе эвес, бүдүн делегей билер. Хей чылдар иштинде Грузияның девискээри террористерниң, дээрбечилерниң, экстремистерниң болгаш шивийшкенин уязы бооп келген. Бо чуртка моң сонгаар чүү болурун даап чугаалаары берге, ону үе көргүзе бээр. Мээң бодап турарым-биле алырга, Грузия Кавказ девискээринде берге, нарын айтырылгы күрүнелерниң бирээзи болуп артар. Дириг кижини кезери берге эвес, ынчалза-даа ооң балыглары болгаш сорбуларының эттинери оожум, ынчалза-даа ажыктыг.

Мооң мурнунда Эвилелдешкен Республикалар турган амгы Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилелеринге Россия бодунуң талазындан деткимчени берип келген, ылангыя чылыг-энергия талазы-биле. Бистиң национал ханывыс черле ыңдыг, боттарыска берге-даа болза, жокаларыска дузалап чоруур.

Сергей ХЕРТЕК
белеткээн.

**Грузия биле Абхазияның аразында тургустунуп
келген национал чөрүлдээр политиктиг болгаш
шериг талазы-биле удур туржуушкунче шилчий
берген.**

Оран-бажыңга чурттаар эрге

**"ЧУРТТААР ЧЕРИН" ПРОКУРАТУРАДАН
ТЫШКАННАР**

Ол хомудал талазы-биле хыналда чоруттунган. Ажылындан ол херээжен кижини үндүрткени-биле холбаштыр общежитиенин өрээлинден ону үндүр көжүрер деп "Тывафармация" бүдүрүлгезинин ажылдакчыларының профэвилел хуралында хол көдүрүп бадылаан. Оон өрээлинче еске кижини чурттадыр деп шийтирилээн. Айыттынган шийтипирни күүседирбиле "Тывафармация" бүдүрүлгезинин албан-дужаалдыг кижилеринден, а ол ышкаш иштики черектеринин "Западный" (Кызыл хоорай) килдизинин милицияның участок төлээзинден тургустунган комиссиясы Н-ниң өрээлинин шоочалыг эжиин үрээш, бүгү-ле эп-севин складче үндүр сөөртүп каапкан. Прокуратура ажылдакчыларының куржилгезинин соонда, өрээлдин ээзи херээжен кижиге өрээл болгаш оон эт-севи дедир эгиттинген.

Чүге дизе, "Тывафармация" каттышкан күрүне бүдүрүлгезинин ажылдакчыларының хөдөлишкннери РФ-тин Конституциязынга болгаш федералдыг чуртталга хоойлужудулгазының норма-чижектеринге чөрүшкөк болган. Хыналданың түннелдерин езуугаар хоойлу хажыдышкыннарын чайладыр дугайында бижикти "Тывафармация" бүдүрүлгезинин удуртукчузу Н.Н.Түлүштүн болгаш ТР-ниң иштики черектер сайыды С.С.-Б.Монгуштун адресинче чоруткан.

"Тывафармация" бүдүрүлгезинин ажылдакчыларының хоойлуга дүүшпес ыңдыг хөдөлишкннери хоойлуларны, оон иштинде РФ-тин Конституциясында чарлаттыг нормаларны чедир билбезинден болганы ол. Ылаңгыя Н-ни өрээлинден үндүр көжүреринге эрге-чагырга төлээзинин — милицияның ажылдакчызының киришкени кончуг таарымча чок болгаш ыңдыг болбазын кичээндирип турар. Хоойлуну хажытканы дээш аңаа корум-

чурум талазы-биле харысалганы онаарын прокуратураның чорутканы бижиктинде айыткан.

Оран-бажыңга чурттаар эрге — РФ-тин Конституциязын езуугаар хамаатыларга магадылаан социал талазы-биле эң чугула эргелеринин бирээзи. Оон-биле кады КНО-нун Чингине ассамблеязының 1948 чылдың декабрь 10-да хүлээп алганы Кижиниң эргелеринин Бүгү-ниити декларациязында болгаш Россия Федерациязының Конституциясында чурттаар оран-савага дээп болбазын магадылап турар. Хоойлуда көрдүнгөн азы суд шийтипиринге үндезилеттинген таварылгалардан аңгыда, ында чурт-

дың июнь 23-те доктаалын езуугаар РФ-тин Чуртталга кодекзинин 60 чүүлүнүн I кезээнин болгаш 2 кезээнин 8 пунктузунун негелделерин РФ-тин Конституциязынга дүүшпес деп хүлээп көргөн. Түр үеде чурттавайн турар, ылаңгыя алды айлар ажыг хуусаада кижини шийтирген таварылгада, чуртталга бажыңга хамаатының ажыглар эргезин казып болур дээрзин ында айыткан. Ук доктаалды чарлаан үеден эгелээш, хамааты кижиниң түр үеде чурттавайн турар кандыгдаа хуусаалары күрүне болгаш муниципалитет бажыңнарынга чуртталга бажыңга оон ажыглар эргезин казыгырынга үндезин болбас.

"Тывафармация" күрүне бүдүрүлгезинин общежитиесинден Н. хамаатыны уjur-дүрүм чокка үндүр көжүрүпкен. Ам канчаар боор, хоойлу езуугаар хөдөлүр деп, ол бодап алгаш, чурттаар оран-бажыңга хамаарыштыр оон эргелерин бүдүрүлгенин администрациязы хажыткан дээрзин ТР-ниң Прокуратуразыңче ол хомудал бижээн. Түннелинде оон чурттап турган өрээлин дедир эгиткен.

тап турар кижилерниң күзел-соруунга чөрүштүр чурттаар оран-саваже көжүп кирер эрге кым-даа чок.

Хамаатыларның, а ол ышкаш чурттакчыларның болгаш организацияларның азы эрге-чагырга органнарының аразында чурттаар оран-бажың талазы-биле чаргылар суд албан черлеринде эң-не нептеренгей болуп турары таварылга эвес. Хамаатыларның оран-бажыңга чурттаар эргезин болганчок үрээр, оон иштинде үндезин чогу-даа бар-ла азы доктааткан чурумну хажытпышаан, оларның бажың-балгадын хавырар чоруктар прокуратура органнарыңче оларның хомудалдар бижиринге чылдактар ол болуп турар.

Чурттаар оран-саваны хавырар чорук тодаргай бажыңга чурттаар эргени казыгы ол кылдыр көрүп болур. Амгы үеде күштүг болуп турар хоойлужудулга чүгле чамдык таварылгаларда чурттап органы бажыңга хамааты кижиниң чурттаар эргезин чидирген суд чурумун езуугаар хүлээп көөр арга тургустунуп турар. Ынчалзажок ыңдыг таварылгалар кызырлып турар. Россия Федерациязының Конституция судунун 1995 чыл-

Күштүг болуп турар хоойлужудулгада чурттаар оран-саваны хавырып болур арга хевээр арткан дээрзин демдег-леп кааин. Бир эвес керээ узун хуусаада чардынмаан болза, алды айлар дургузунда бажың хөлезинин төлөвүн дээш хамаатыны үндүр көжүрери-биле хөлезилээшкн дугайында керээни суд дамчыштыр күш чок болдурар. Кыска хуусаада хөлезилеп алган болза, керээде доктааткан хөлезин төлөвүн хуусаазы төнгенде, ийи ажыг катап өртөөн төлөвүн таварылгада, а ол ышкаш хөлезилекчи азы еске-даа хамаатылар чуртталга бажыңга бузуп азы үрөп каан таварылгаларда чуртталга бажыңнарын хавырып болур, ол дугайын РФ-тин Негелде кодекзинде тодаргай айыткан. (РФ-тин Негелде кодекзинин 687, 688 чүүлдери).

Бүдүрүлге, албан чери, организация-биле (РФ-тин Чуртталга кодекзинин 107, 110 чүүлдери) күш-ажылчы харылзааларын соксаткан хамаатылар албан черлеринин чуртталга бажыңнарында болгаш общежитиелерден еске чуртталга бажыңга албазы-биле үндүр көжүртүнгөн туруп болур. Чуртталга бажыңнарын кара туразында ээлеп алган,

а ол ышкаш уjur-дүрүм чок хөдөлишкннерниң түннелинде квартираже ордер алган хамаатыларны суд чурумун езуугаар көжүрер (РФ-тин Чуртталга кодекзинин 99, 100 чүүлдери). Социал хөлезилелдин керээзин езуугаар ээлеттинген бажыңнардан хамаатыларны үндүрерин чүгле хоойлу барымдаалап чорудар дээрзин РФ-тин Чуртталга кодекзинин 90 чүүлүнде доктааткан. Ийи таварылгадан аңгыда, көжүрүп үндүрерин суд дамчыштыр чорудар. Прокурорнун чөпшээрели-биле административтиг чурум езуугаар: **буступ дүжер деп барган бажыңнардан чурттап турар кижилерни (93 чүүл) база чуртталга бажыңга кара туразында ээлеп алган (99 чүүл) кижилерни көжүрүп үндүрүп болур.**

Күштүг болуп турар хоойлужудулгага үндезилээш, чуртталга бажыңга хавырының көрдүнгөн вариантылары хоойлуда айыттынган барымдаалар чок база хоойлуда доктааткан чурумну сагываан таварылгаларда үндезин чок болур. Органнарын, албан-дужаалдыг кижилерниң азы хамаатыларның ыңдыг ыңылыг хөдөлишкннери хоойлу-дүрүмге удур байдалдыг болур болза, прокуратура органнарыңче болгаш судче ол талазы-биле хомудал кирип болур.

"Тыва алгы" ажык акционер ниитилелинин общежитиесинден хамааты К. дээрзин доктааткан чурумну хажыдып, хоойлу барымдаалавайн үндүрер дээн оралдажышкын болган. Оон бергени билдиришкннин езуугаар чоруткан хыналда-биле холбаштыр Кызыл хоорай прокуратуразы ону болдурбаан. Билдиришкн ээзи "Тыва алгы" — "Тыва хевис" төрөлдешкөк бүдүрүлгеге ажылдап турган. "Тыва алгы" ажык акционер ниитилелинин чингине директору Л.О.Бавуу-Сюрюннун бижимел чөпшээрелиңге үндезилеп, аңгы квартираны аңаа бээр дугайында айтырыг шийтирилеттингиче чедир айыттыгган общежитиеге түр чурттай берген. Бавуу-Сюрюннун солуп кирген ол бүдүрүлгенин чингине директору Б.Б.Ооржак чурттаар еске бажың бээрин аңаа азааш, общежитиеде өрээлди хостап бээрин Кага сүмелзэн. Ол кижини оон ойталап каапкан. Кызыл хоорайның прокуратуразының чоруткан хыналдазының түннелдерин езуугаар хоойлуга удур ажыл-

чорудулга дээш административтиг болгаш кеземче харысалгазының дугайын тайылбырлавышаан, чогуур суд шийтипир чокта азы административтиг чурум езуугаар көжүрүп үндүрер дугайында прокурорнун чөпшээрели чокка К-ны көжүрүп үндүрери болдунмас дугайында кичээндиригнни албан-дужаалдыг кижини Б.Б.Ооржактын адресинче кириген.

Бүдүрүлге-биле күш-ажылчы харылзааларын үскен хамаатылар ол-ла бүдүрүлгезинин общежитиесинден чүгле судтун шийтипиринге үндезилеп үндүр көжүртүнгөн туруп болурун РФ-тин Чуртталга кодекзинде айыткан дээрзин база катап демдег-леп каалы. Ынчангаш хамаатылар Н биле К-ны ээлеп олурары бажыңнарын үндүрерин чүгле суд чурумун езуугаар боттандырып болур ышкажыл. Оларны чуртталга бажыңнарындан үндүрер талазы-биле суд шийтипиринин күүселдизин негелде-чорудулга хоойлужудулгазының нормаларында дүүштүр суд приставтары — күүседикчилер чорудар.

Эргелелинде албан бажыңнары болгаш общежитиелер хамааржып турар бүдүрүлгелерниң албан-дужаалдыг кижилери хамаатыларны чурттап орган бажың-балгадын көжүп үндүрерин боттандырап хоойлудүрүмге чүүлдешпес нормативтиг актыларны бо-ла үндүргүлээр. ТР-ниң прокуратуразының чоруткан хыналдазының үезинде илереттинген дараа-зында шийтир аңаа бадыткал болур. Кожаларындан хомудалдарның кээп турарын барымдаалааш, хамаатылар М биле С-ти албан черинин общежитиесинден чуртталга дүрүмнерин хажытканы дээш үндүрер дугайында Тываның курфилармониязының директорунун 2001 чылдың февраль 8-те дужаалы бар. База-ла чүгле суд дамчыштыр дээн. ТР-ниң Прокуратуразының удурланышкынын езуугаар ол дужаалды күш чок болдурган.

Ынчангаш кандыг-даа чүүл чүгле хоойлуга дүүштүр кылдыгган, хоойлуга дүүштүр боттанган турар уjurлуг.

Алфия ШИРИПЕЙ. ТР-ниң Прокуратуразының хоойлулар күүселдизинге болгаш эрге-хоойлу актыларының хоойлу-дүрүмге дүүшкөнгө хайгаарал талазы-биле килдизинин прокурору.

ТР-ниң Дээди Хуралынга

катап соңгуттурган. Хуралдың Президиумунда доктаамал үндезинде 6 кижини ажылдап турар, парламентте 3 комитет тургустунган.

Декабрь 20-де Тываның парламентинге Тываның болгаш Моолдун Успа-Нур аймааның аразында кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ат салдыгган. Тыва таладан аңаа парламент Даргазы Шолбан Кара-оол болгаш моол таладан — дээржи Басан ат салганнар.

— Тыва биле Моолдун найыралы байлак төөгүлүг, бистин чурттарывыстың аразында күрүне кызыгаары бар-даа болза, ол

бисти башкаландырыбайн, а каттыштырып турар. Дугуржулгага ат салышкыны — ол дээрже кады ажылдажылганың эгези эвес-тир, а ону бүгү талазы-биле улам калбартыр апаар. Кожаларында улуг салышкыны Григорий Ширин кириген, мен бодум хуумда оон-биле шагдан бээр таныш мен — деп, дээржи Басан түннелинде чугаалаан.

Дугуржулгага ат салганының соонда талаалар тураскаалдыг белектерни солукканнар.

Дээди Хуралдың парламента албаны.

**ДАРААЗЫНДА
КЫЗЫЛГА БОЛУР**

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Кара-оол Улуг-Хем кожуунун чурттакчылары-биле ужурашкан. Ужуражылга Хайыракан суурнун Культура бажыңыга эрткен. Ол хоойлужулга органының ажылының дугайында, парламентинин комитеттеринде болгаш комиссияларында депутаттарның амгы үеде көрүп турар айтырылганын дугайында чыылганнарга сонугадып чугаалап берген. Чижек кылдыр

элзэн каш хоойлуларның төлөвилелдерин чугаалаан.

Суурнун чыгып келген чурттакчылары малчыннарның пенсиязынга, мал-маган садып алырынга дузаламчыга, суурнун аныктарын ажылга тургузарынга хамааржыр амыдыралчы чугула айтырылганы салгылаан. Шолбан Кара-оол айтырылгаларга харыларны берип, чаа чылда чедишкннерлиг болурун күззэн. Оон соонда спортчу ужуражылганы эрттирген, дараазында ыңдыг ужуражылганы Кызыл хоорайга эрттирер деп шийтирилээн.

**ДУГУРЖУЛГАЛАРГА
АТ САЛДЫНГАН**

Моолдун Успа-Нур аймаандан ук аймактын Хамааты төлээлекчилеринин хуралының даргазы дээржи Ендонгийн Басанга баштакан делегация бистин республикага чоран.

Успа-Нур аймакта 87 муң чурттакчы бар. Дээржи Басан бодунун дарга бүрүн эргелерин 2 чыышта улаштыр боттандырып турар. Аймактын Хамааты төлээлекчилеринин хуралында 35 депутат бар, оларның 17-зи ийи удаа

САЛЫМ-ЧАЯАННЫН ЧАА АЖЫДЫШКЫНЫ

Б. Дүпчүрнүн “Бистиң аалдың кижилери” деп номунга үнелел

Эрткен чылын тыва бижиктин 80 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияга ийи дакпыр эртем доктору Виктор Викторович Бугровский тыва улустун эң ховар үш чүүл салым-чаяанның оолдарының бирээзи — Бригад Дүпчүр деп үнелелди берген. Ону Гиннестин рекордтар номунга кириерин саналдаар болза чугула дээнин бо чылын эштиң тоожузу үнүп кээрге, ам база катап сактып келдим. Делегей чергелиг улуг эртемден ол бодалын үндезинниг сөглээн болбайн.

Тыва дылывыс бо хүннерде янзы-бүрү социал багай чылда-гааннарның хараазы-биле денди бокталып, урелип турар. Ону диргизип, чалыткандыгына чечен чогаалдың ужу-дузазы дендиги улуг. Ылаңгыя чурукчу кижиниң, ооң кырынга уян хөгжүмчүнүң бот-тускайлаң овор-хевирлиг чугаа аяннары кемдеп-көргөзгөн дылывысты дир-гизеринге чаа эмни ажитканы-биле демей. Бо номун хей-ни-ти ужу-утказы: бирээде, хөлүн эрттир турумчул берген литер-атурлуг дылды байыдарынга элээн чаа агымнар, аяннар немеп турар, ийде, сагыш-сеткилдин иштиги көдүрүлүшүнненин аас чогаалының улусчу аяны-биле эптей хөгжүткени, үште, тыва улустун биче сеткилдиг аажы-чаңын боттут маадырларның оюнак, ундаравас, өскелерден бодунун хей-аадын чижеглеп көдүрер мерген угааннын ном-чукчуларга кандыг-даа сыгааш-кын азы албадал чокка тоожуп турары дыка сонурганчыг.

Уран чогаалдың эчис сорулга-зы кижилерниң сеткил-сагыжын чаа бодалдар, чаа овор-хевирлер дамчытыр ажыдып, ону келир үениң салгалына өңчү кылдыр арттырары болгай. 30 чылдар үезинде мурнуу кожууннарже шөлүткен Хемчик бажының Езуту чагырыкчы, бүгү Тывага сургажаан Соруктут дугайында чурукчунун кээргел болгаш оларга хүндүткел долган уран чурумалдары кижиниң сеткил-сагыжына бир-ле чылыг, чаагай бодалдарны төртүтүндүрүп кээри кайгамчык чорду.

“Езуту кыскал арынның, чидиг карактарлыг, узун шилгедек мага-боттут, буурул баштыг ирей чүве. Даштындан көөрге, ооң назылап келгени илдең, ынчалза-даа шимченгири хевээр”. (ар.80).

— Олар үргүлчү чаңгыс өг чоруур, чүге ындыг чоор. Ол улус черле чалгаараваас бе? — деп бир-ле катап аамдан айтырган мен.

— Киш... Ынча дивес. Эргезин казыткан улус-тур, күжүрлер.

Оларның боттары көрүп чоруурга, ажылчын, дузаарга-даа, чугаа-сооттут-даа кижилер ышкаш кижилер-ле чоржук.

...Езуту күзүн Тарлашкын аалдарындан эът-чмени ендере диленип аар. Ооң аразында баш, дуогу эвээш эвес таварышкылаар. Ашак кадыг сиирлиг куйганы казырадып орап боорга:

— Дижнерниң магалыын аа, кырган? — деп, оон улус айтырган.

— Кырыыр-чөнүүр назынын-да ядарал-хоозураар амытан-дыр дээш, ону бурган башкы хайыр-лаан чүве ыйнаан — деп, ол харылаан.

Мыа бо хензиг харыдан бе-

зин эртем-сукулдуг болгаш, кижиге деп бедик адын хоругдал адаан-га-даа ышкынмаан, туруштут кижиниң угаан-сарылы билдинип кээр.

Комиссия Езутунун өөн хавырып алгаш, ооң бодун паштан-чызының өөнге чурттаар кылдыр шийтпирлээн чүве-дир.

— Өөнерниң хараачызы алдын турган дижек бе? — деп Луду даайымның айтырып олурган-нын утпаан мен.

— Алдын деп каяа алдын турган бооруп аан, ыңар. Харын мөңгүннеп кааны шын-на чүве — деп харылажык.

“Езуту-биле чоокшулажы-рындан арааттар сестип турза-даа, тыва кижилерниң чединмес кошкактарына дузалажыр чаң-чылынга хоойлунун чидиг бизи дыымас турган. Тогду хой кудурун кадыгынып чораан тергидекчи аңгының көскү төлээ-лекчизи кылдыр кырыыр назы-нында чонун бо чаагай чаңчы-лының ачызын көөр ужурга таварышкан”. (ар.80).

Үстүнде одуругларны ном-чааш, кижиге мындыг бодалга келир: “Шаг-үе дыка-ла өскерлип турар-дыр. Бо хүнде хоорайда бок чукушп чоруур эш-өөрүвүске эки туразы-биле дуза кадыптар харык чок апарган кончуувусту... Моон сонгаар та чүү болур?..

20-30 чылдардан бээр тыва ниитилелдин төре чуруму Россияның салым-чолу-биле хол-башкаш, эки-даа талалары хей, багай талалары оон дорт хамаар-жыр апарган. Төре эргилдези-биле кижилерниң аңгы башка салым-хуулуп апарганын Дүпчүр Бригад чамдык бистиң чогаалчы эш-өөрүвүстү өттүнүп, ынчангы күрүне баштыңчызынче чууй каарын бодавайн, кандыг-даа үеде кижиге чонунга ынаныр болза чугула дээрзин амыдыралдың боттут чижектеринге дыка ба-дыткандыг угадып турары солун.

Бо шагның социал кызгад-лындан оюн-баштак кижилер чон аразында ховартаан. Автор бодунун үе-чергежилеринин оюн-баштак, дириг аажы-чаңын биске магадады көргүзүп шыдаа-ны — эр хей! Моол уктуг Шой-жуң-Дажы бодунун күдээзи болур Көк-оол дээр аныяк кижиге: “Кыс-каштан соп берип көрөм, аал” — деп чагыг кириген.

— Чаа харын, дөжү-дажы-даа чок, канчаптар кижиге боор мен, катым — деп, оозу чугаалаан.

— Сээң кайда-чүде дөжүнү кым билир, а Дажың бо олур-ла мен, канчаптарын бодун бил даан — диген.

Ооң аажызын билер оолдар хей кижиге аразына эпчөк байдал-че кирбезин бодааш, оон эзе-элдеп айтырыглар салырындан сестир чүве.

“Дажы ирейге даай-авам ажый берген хойтпак биле сүт салып бергеш, мону хоюдуп ижип көрүнерем дээрге, баштай бир аяк хойтпаан ажырыпкаш, ооң соонче сүт кудуп ижип алган.

— Бо-ла Дажыны. Ана мы-жырткайдыр хайнып турар чү-вени хоюдуп албас, канчап ора-рың ол чүвөл!

— Меңээ салып берген бол-ганда, ол ам мээниң-ле ыйнаан. Оомну та канчап оарымны бо-дум-на билгел мен. Баштай ка-раамны шимдиндир ажырганып алгаш, та амдангыг сүдүм ижип таалап орайн. Олар хырын дүвүн-

ге баргаш, демей-ле холужа бер-гей — дей тыртып кагжык”.

Агбаан-Демчини моон мур-нунда хей-ле авторлар багай та-лазындан көргүзүп турган болза, Бригад ооң саарлыкчы, чончу эки мөзү-бүдүжүн көргүзүп турар, бо дээрге бистиң эрткен төөгүвүсче чаа үениң бединден катап эде сайгарган көрүш-түр.

Эрткен чүс чыл. Ооң-биле кады төөгүнү чаа 21 вектин сал-галынга дамчыдып бергеш, төре-аралчаан Шоожуй, Дажы, Аг-баан-Демчи, Шоюн, Соруктут... дээш, чүгле тус кожуунга-даа эвес, Тываның өске-даа булуңна-рынга ат-сураа алгаан кижилер-ни бот-боттарына демейлешпес оюн-баштаа, хевир-дүрзүлери, аажы-чаңнары-биле авторнун тывызык, шынзыг уран-хандык-шылдыг чуруп көргүскенин кижиге сеткил ханышкын болгаш өөрүшкү-биле номчууру дээр-ге-ле, чурукчунун бодунун салым-чаяанын база катап өске тала-зындан ажитканы болур. Ук тоо-жунун (бо таварылгада мен бүдүн номну чаңгыс атка каттыштырып тур мен) “суг адаанда иштиги

эмнеп чораан чүве-дир.

Амыдыралдың ол үезин кадай мынчаар ырлаан:

Чолдак-Кадай, Шоодай-Хуурак Чонун кезип чораан ыңай. Шолдун-Ойга ушкажыпкаш, Чортуп, шошкуп чораан ыңай.

Кадайнның өөнүн ээзи аныяан-да чок апарган. Элээн каш чыл-дар эрткенде, ооң өөнге бистин черде чок дээн сурагыг аңчы Кашпык-Дөжү кады чурттаалы деп санал кирип келген. Ону ырлааны мындыг:

Таңзыг чыттыым өлү берген, Дарызыг чыттыг сени чоорул, Эмзиг чыттыым өлү берген, Элик чыттыг сени чоорул.

(Чон аразында мындыг кончуг генналыг шүлүкчүлөр чоруур-дур! — К.Ч.) Эжим Бригадтың чо-гаадыкчы салым-хуузу мындыг кайгамчык кижилерден укталган болгаш бо хире уран байлак бол-ган боор! Че, оон ыңай ооң тө-рөөн оран-чурту Сөөлчерге, Бай-Хөлге, Хайыраканга, Чинге-Адырга (бо черлерниң адында безин кайы хире поэзия бар-дыр!) ынакшылындан чогаадыкчы соруунун куттулуп турары илден-

келдейбээн деп үлегерни эде-рип, ол чер улусунун суглуг ка-раанга кижиге мөзүзүн ышкынмаан хомушкунарның Езуту чагырык-чызының үре-садызының дуга-йында чогаалчы биске улуг хүн-дүткел-биле “Дуу хемчиктер, дуу сояннар” деп ылгажып чоруур эвээш-биче чон, бистерниң, чам-дыкта чаржынчылыгы сагыш чо-ваашкыны-биле элдээрткен ышкаш. Бо номда интернацио-налчы идея бар.

“Езутунун ажы-төлү СССР-ге Тываның каттышканының соон-да, Советтиг Тываның дең эрге-лиг хамаатылары апарганнар. Удаваанда Кенден-Сүрүн, Дажы-Суу алышкылар чуртунче чанып-каннар. А Дакпай-оол Бай-Дагга артып калгаш, өгленип-башта-нып алган. Ол сөөлүнде барып “Чаа орук” колхозтун мурнакчы хойжуларының бирээзи апарган. Кыйынмазы чок Кенден-Сүрүн-нүн сураа чуртунга тракторис-теп, чүнү-даа кылып чоруур деп дыңналып турду. Аныяк чылда-рында школа-сургуулга өөренир туржук, бижик белгүмүнүн чоогунче чагдаар эргези чок чо-раан Кенден-Сүрүн Бурятияның Иволга хүрээзинин улуг лама-башкыларының бирээзи апар-гаш, шуут-ла хамыкты кайгаткан.” (ар. 82).

Үстүнде мен бо ном тыва чо-гаалдың дылдын байыдарына мур-нуу диалектилер, чугаа аяннары-биле байлак дээрзин айыткан болгай мен. Ам ол бодалымны ба-дыткаары-биле кезек чижектер-ден кирип көрейн. “Улалыг (улаштыр) көөрөй бергенде.” (ар.26). Чинге-Адырның өргеле-ри “кезинди” апарган. (Кезей берген азы кезээн дээни ол. ар.33). “...моолданнааш аяны” ар.82. (моолчургу аяны). Шериге “хавырткаш” ар.84. (шериге келдирткеш дээни ол.). Бо үеде болза ол сөс дыка чидиг уткалыг апарган. Чурттуң иштинде дажаң дайыннарче ажы-төлүн кым-даа болза чорудар хөңнү чок. Езулуг-ла албадал-биле “хавырып” тур-ганзыг... “Бажының дүгүн адырып берип көөйтүңер”. (Бажының дүгүн кыргып берип көрүнерем. ар.55). “Ярып” (чугаалап бээр ар.88).

Чурукчунун домак тургузары үргүлчү дириг шимчээшкенини чиге илередиң турганзыг: “Кал-дак-Хамарның Шураштыг иштин-де ажал-иш чаашкын мурнунда кымыскай өөнде дег, хайнып-ла турар”.

Халый Дажы. Изиг-халыг чангыг дээни-биле демей. Улус-тун чамдык кижилерге шолла ат тыпсыры кайгамчык чечен! Шоо-жуй деп атка бан деп кожумак немей кааптары — ол кижиниң бир-ле багай талазын чөмөлээ-де, ол чаптанчыг аттын баксырай хона бээри ол-дур. Черле ынчаш автор алызындан чурулга уран чүүлүнге хей янзы будуктарны ажыглап өөренигени-биле демей, сестүн эскиттерин, аңгы-аңгы утка-шынар кириер өңнерин ды-ка кажар ылгап билири-биле ооң чогаалының дылы кайгамчык арыг, уран чараш-тыр! Ол боду-нун чаңгыс чер-чурттугларына ылап-ла уран чогаалды бо удаада сөс-биле чуруп, эки тураскаалды кылган-дыр.

Черлиг-оол КУУЛАР, Чогаалчылар эвилелиниң даргазы.

Ынчангаш Россияның Репин аттыг күрүне шаң-налының лауреады, композитор Бригад Санчьевич Дүпчүрнүн “Бистиң аалдың кижилери” деп номун бо чылдың эң эки номунга саналдап тур мен. Ук номнун редактору Александр Даржай чурукчуга чо-гаадыкчы ачы-дузазын чедиргени чугаажок. Ол сөөлгү үеде Сарра Куулар, Эрес-оол Монгуш бол-гаш оон-даа өске авторларга чогаалчы, редактор арга-мергежилин харам чокка чедирип келген. Эш-өөрүнге ижин-кара чок арга-сүмени бээри чогаал-чы кижиниң чон мурнунга база бар хамааты нүүрү болур. Александр Александровичиге бо дээш эш хуу чылыг сеткиливистен четтиргенивисти иле-редир ужурулгус бис.

агымындан” игил ойнаар Иргит Шоюн, Соруктут, Очур башкы, Шоожуй сугларның кол маадыр чурукчунун ала-чайгаар сайзыра-лынга салдары улуг боорда, ооң улусчу дазыл-дамырын “чөмгер-ген” деп түннелди үндүрүп тур мен. Тоожунун элдээрти билди-нип турар ийиги чергеде нам-дарлыг үнү Бригад Дүпчүрнүн хөгжүмчү салым-чаяанындан ужукталып үнгөн болгу дег. “Баш-кывыс бодунун чурттаар өрээ-линде столунун кырынга лаа үзүн көөге холуй мажып тургаш, чы-лан дүрзүзү кылып, салып алган. Мижит-оол биле мен ооң үле-гери-биле лааның хып каапкан үзүн чыып алгаш, көөге холуп ал-дымыс. Оовустан амгы шагның ка-ра пластилини хевирлиг холумак бүдүмөл үнүп келген. Кежээниң-не орайга чедир одаар изиг-демирниң аксын ажыдып алгаш, те-ве, аът, инек дүрзүлери тудуп, узанып эгелээр бис. Отче чоок-шуладыр доңгайыптарыңарга, баштың дүгү дызырткайдыр өрттөнгөш, саргартыр дырыжа бергилээр...” (ар. 12).

Игилчи Шоюн хей-хей кижиге-лерниң сеткил-сагыжын чалгын-нап, каастап чораан болбайн. Көскү чижээ, композитор Дүп-чүр боду-дур.

Ам Чолдак-Кадай деп бөдүүн угбайның аңаа дириг салдарын көрээлинер: (ар. 50). “Чолдак-Ка-дай дег чечен-мерген кижиге хо-вар чүве. Ол аныяанда Шоодай-Хуурак деп кижиге-биле өг-буле тудуп чораан. Ол кижиге сөөлүнде барып эмчи лама бооп, улус

дир. Иргит-оол көөрге, “Кодан өргелерниң чамдыктары сывыр-тажып халчып-даа турар, дыштанып-даа чыткылаар, ужу-кажып ойнап-даа турар болза, оларның бирээзи өргөн дег кожайып алгаш, таңныылдап олурар болган. Оозу дүвүрээзин чарлап сайт кылдыр эде каапкаш, үңгүрүнче кире халыырга, арктаннары бурт кылдыр арлы бээр. Харын ынчангаш-ла “өрге” деп сөс өргөн деп сөстен укталган боор деп аңчы боданып чораан”. (ар.33) Дириг бойдуста амыдыралдың шимчээшкенин, ооң алдын хүнге таалалын чап-тап, азы хат-шуурганга удур амы-таннарның демиселин магадап чорааш, кижиге бүрүзү бодунун мөзү-бүдүжүн кичээнип кижиге-зиттинип чоруур. Бойдус мөңге, а кижиге хой дег назылыг, кодан дег чыдыныг деп улустун биче сет-килди илереткен чугаазы бар. Кижиниң төрөөн чурту дег өргим чүве бар бе! Бригад Санчьевич төрөөн чериниң аялгаларына кижизиттинген болгаш, “Уттүг-Эрик дээр хонаштын дужунга келгеш, Чинге-Адыр чер адаанче чаштына бээр. Эрзин хемниң өске муң-муң хемнерге демей-лешпези дег, бо чер улусунун шала моолчургу чугаа-соодундан эгелээр, баштаксымаар боорда, уян чырык, төрөлзек сеткил-сагыжын автор тодаргай маадыр-ларның дириг овор-хевирлеринге элээн бадыткалдыг чуруп шы-даан.

Эргезин казыткаш, элөп-түрөзе-даа, чон чолдайбаан, хем

Уран чүүлдүн тергийннери

ТОВСТОНОГОВТУҢ ӨӨРЕНИКЧИЗИ

ТЕАТР. Уран чүүл. Оон амыдыралы, чуртталгазы, бүгү назыны чүгле оон-биле холбашкан. Ол чокка чурттап шыдавас. Кымыл ол?

1958 ЧЫЛ. Тываның хөгжүм-шии театрынга аныак эш-өөрү артистер-биле Сиин-оол Оюн хей-хей шиилерге ойнап, ак-көк Тывазын эргий кезип чоруп каапкан. Ам шиилер тургузар режиссер болур күзели шиитпирлеттинеринин кырында келген. ССРЭ-ниң Улустун артизи Георгий Александрович Товстоноговтуң режиссерлар белеткээр бөлүү чыылда чарлаптарга, Сиин-оол Оюн бодунуң ыдыктыг күзелин чедип алыры-биле база катап Ленинградче уждупкан. Г.А.Товстоноговтуң режиссерлар белеткээр ол бөлүүнге кирери берге — конкурс дендир улуг: аңаа кирери-биле келген 80 ажыг кижиден чүгле 9 кижини хүлээп алыр. Та артисти аажы-чаңы, та башкылар, шүлүктөрү эки номчааны, та танцыны эзиннелдир тепкени — ону амга чедир кым-даа билбээн. Аас-кежиктиг 9 кижиниң бирээзи — Тывадан келген аныак артист Сиин-оол Оюн болган. Театр уран чүүлүнүң бүгү чуртка-даа, Тывага-даа чаа эгелээни ол үеде Ленинградтың театр институтунуң доозукчузу, бодунуң театржы идеяларының режиссеру Сиин-оол Оюн Тывага чедип кээп, ажылынче шымнып кирипкен. Ылангыя Виктор Көк-оолдун “Самбазык” деп шиизин сценага тургусканы аныак режиссернуң баштайгы улуг чедиишкини ол болган.

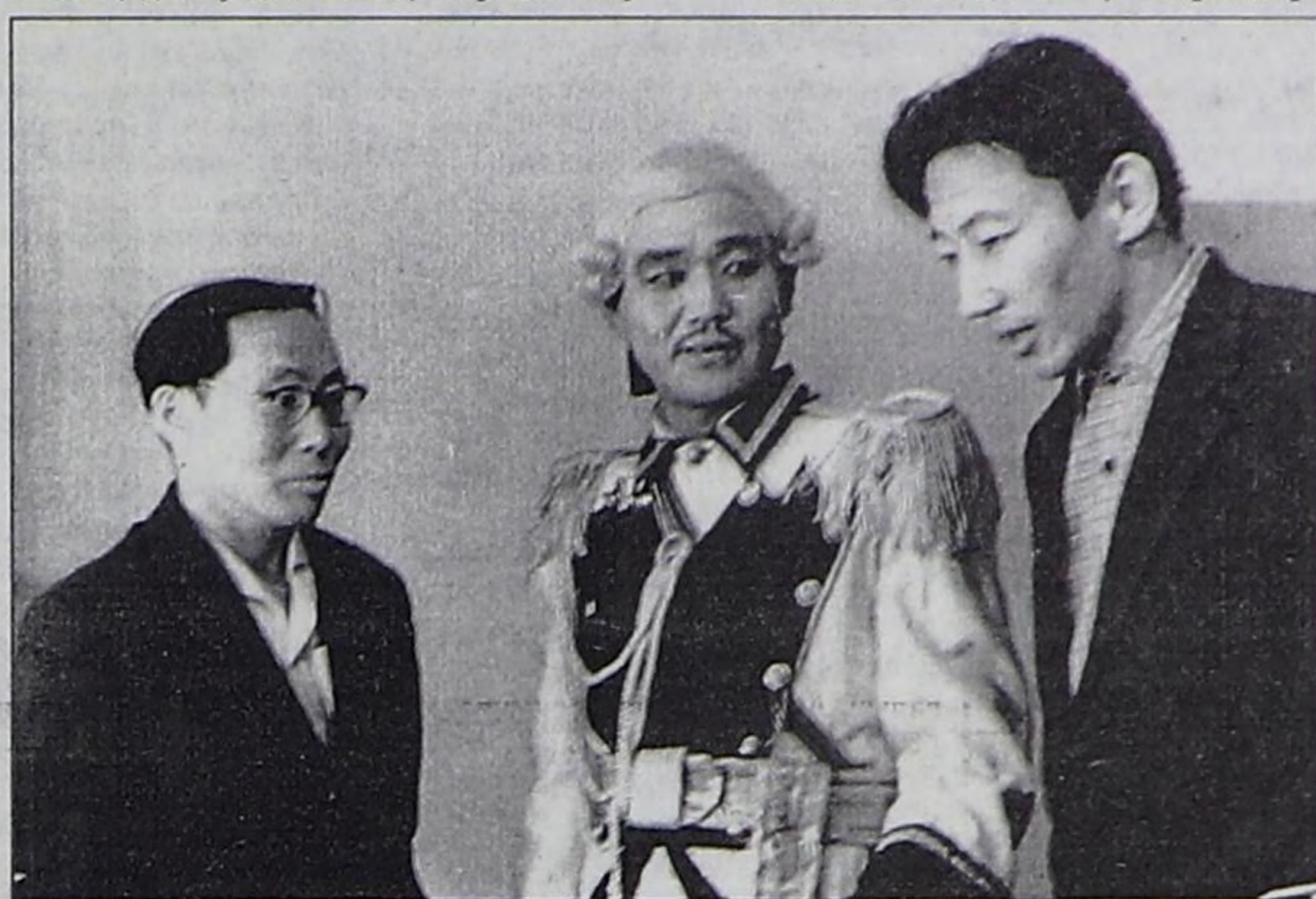
1968 ЧЫЛДАН ЭГЕЛЕП Сиин-оол Лакпаевич Оюн — Тываның хөгжүм-шии театрының кол режиссеру. Оон-биле эгин кожа хоочун салгалдың мастерлери — РСФСР-ниң алдарлыг артистери И.Забродин, С.Майер ажылдап, байлак аргадуржулганын Сиин-оол Лакпаевичке дамчыдып берип келгеннер. Сиин-оол Лакпаевичиниң тыва театрының сценанын-га хей чылдарда тургусканы хей-хей шиилерин маңаа катаптап адаан херээ чок боор, чүге дээрге тыва көрүкчү оларның шуптузун эки билер, каш-каш удаа катап көргөн, үнелелди берген. Ынчанга Сиин-оол Оюн дугайында бодунуң ийибир сактышкыннарымны силерге бараалгадыр бодадым, хүндүлүг номчукчу.

ЫНЧАН 50 чылдарның ортан үези турган боор. Кызылдың эмнелгезинге 1 чыл ажыр эмнеттим. Аңаа бир солун чүве — ат-сураглыг артист Виктор Шогжапович Көк-оол-биле чаңгыс палатага каш ай кады эмнедип чытканым. Хоочун артист акым мээң-биле шуут эки дег чугаалажыр, театрың, оон хоочун, аныак артистериниң дугайын кежээ дургу хөөрээр турду. Самагалдай ортумах школазының бешки клазынга өөренип турумда, “Артистер келген” деп өөрүнчү чар дораанна тарай берген. Кожуунуң Культа бажыңының көрүкчүлөр залында хос олут хамаанчок, шала кырында хос чер безин чок кылдыр көрүкчүлөр долдур олурупкан, көжеге хөлбейиндир ажыттыңан соонда, сценаже артист Көк-оол башкым бола хүлүмзүрүү арнында чайнаан, шала чайнадыр хоюг басыпшаан үнүп келди. Артистерниң аалдап келгенинге өөрзөн чон динмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп алды. Ол концертке даартазында көргүскени — бурят шии чогаалчызы Цырен Шагжиниң “Кажар Будамшу” деп шиизинде таныырым аныак артистер-даа, хоочун артизиви Виктор Шогжапович-даа бар болду. Ол-ла Сиин-оол, Сапык-оол, Мортай-оол — оларны концертке, шииге көргөш, аажок амырап, Виктор Шогжаповичини бажыңывысче чалап, шайлаткан-даа болгай бис.

СИИН-ООЛ ЛАКПАЕВИЧ ОЮН — ам Кызылдың №9 школа-гимназиясында башкы. Бир эвес мен оон башкы ажылын (мени буруудатпайн көрүңер) аңаа башкылаашкын ажылдарындан бир онзагай хевирлиг деп чугаалапсымза, арга-дуржулгалыг-даа, аныак-даа башкылар хомудай бербес боор дээрзинге улуу-биле идегедим. Бодап көрүңер даан: мээң сонуургап олурүшканым бир кичээл — аяныг номчулга кичээли. А башкызы — Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ССРЭ-ниң Улустун артизи Георгий Александрович Товстоноговтуң режиссер клазының доозукчузу, режиссер Сиин-оол Лакпа-

евич Оюн. Ол кичээлдерин уран номчулгага, театр уран чүүлүнге сонуургалдыг, шилиттинген өөреникчилер-биле эр-тирип турар. Өөредилге айтыргларының талазы-биле бо чылдың ноябрь 9-10-да эрткен республиканың эртем-практиктиг конференциязынга эң эки илеткелди кылганы дээш, ТР-ниң Педагогиктиг билиглер сайзырадыр институтунуң диплому-биле Сиин-оол Лакпаевичини шаңнааны — оон башкылап ажылынче чедиишкиниг ханылаашкынының тода херечизи-дир.

ТЕАТРНЫҢ кол режиссерунга 15 чыл ажылдааш, ынак артизиви — Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Сиин-оол Лакпаевич Оюн театрдан чоруй барган. Чүге? Ол айтыргыны аңаа дорт салгыры ыңдыг-ла белен эвес. Ынчалза-даа аңаа тайылбырны Сиин-оол Лакпаевич номчукчуларга (арай кызы, допчу-даа болза) берген. Ону

чоорту номчуп, биле бээр силер.

— **Силерге үлегер бооп арткан артистер, режиссерлар кымнарыл?**

— Театр ажылының аайы-биле мээң хей-адымны көдүрүп чоруур тергидекчи генийлер бар. 20-ги чүс чылдың сурагы дээн режиссеру, мээң башкым — ССРЭ-ниң Улустун артизи Георгий Александрович Товстоногов, классиктиг орус, тыва ову-хевирлерни тыва сценага ойнап чораан алдарлыг артист Любовь Севил-баа, РФ-тиң алдарлыг, Тываның Улустун артизи, шии чогаалчызы Виктор Шогжапович Көк-оол, ССРЭ-ниң Улустун артизи Алексей Боктаевич Чыргал-оол дээш, оон-даа өскелер оларга хамааржыр.

— **Режиссер дээрге шиини тургузарыңа, рольдарны күүседириңге ажылдаар эң кол кижик болгай. А артистерден силерге сүмө киириштер улус турган бе? Силерни сүмө дыңнавас кижик деп чугаа база бар...**

— Авторнуң кол негелделеринге дүгжүп турар болгаш бо кижиниң бодалааны чараш аажы-чаңнарны илередиптер аргаларны сүмелээр болза, ону улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр мен. Чүгле ыңдыг саналдарның эвээжи кончуг боор чүве. Рольдарны белеткеп турда, артист кижиниң мергежилинге дузалаар бир-ле чаа чүүлү хүндүлүг артистер: Б.Бады-Сагаан, И.Лопсан, Л.Солун-оол, Д.Барынмаа, А.Салчак, Л.Котов болгаш Вл.Серен-оол бо-ла тып кээрлер.

20-ги чүс чылдың дургузунда шупту чүве эки, шупту саналдар шын, шупту чогаалдыг ажылы аңаа-ла боду бүдүп турбааны билдингир. А Дора Павловнаның “Арын-нүүр”, Азат Абдуллинниң “Он үшкү дарга”, Кызыл-Эник Кудажының “Долуманың хуулгаазыны”, В.Шекспирниң делегей чергелиг “Ромео биле Джульетта” деп трагедиязын (чүгле очулдурукчузу С.Пюрбю дээш) каш катап эптей тудуп, эдип-чазап келбээн дээрлиг?

— **Буруудатпайн көрүңер, силерни даштындан көөрге, арны чазык, үргүлчү каттыраннап чоруур, а сценага ажыл-**

дай бергенде доңгун, шириин кижик дикир...

— Аңаа-ла бодумга бодум, көрүкчү чо-нумга чүү дээш хомудаар мен? Үнгөн хүн-нүң бүргег, кааң аайы-биле, чалгаан чо-нун туруш-хөөну-биле кады чоруурга сет-килге чиик. А бир эвес сценага дона-дона белеткел эртирип турган артистерни-даа эскербес, харын-даа оларны хөмө басып каа дег, бажында бөрттерин безин ужул-бас, даргазырак, чүгле дужаал-чемелээш-кинден бүткен чамдык удуртукчулар кел-лир болза, “Келгениңер дээш четтирди-вис” — дээр мен бе? Ындыг чижектер хей турду. Оларның чамдыктары-биле ам кудумчуга ужуражып келгеш, бага-ай хүлүм-зүрүг-биле мөңдөжүп эртер-ле-дир бис.

— **Кижилерниң кандыг мөзү-шына-рынга хөңнүңер чогул?**

— Адааргак чорукка, херээжен чоңну куду көөр чорукка.

— **Сиин-оол Лакпаевич, силер хенер-**

тивтерге-даа шии чогаалын сайзырадыр дизе, Культа болгаш Өөредилге яамалары-ның, чер-черде деткичи бүдүртүлгелерниң, шыдал-быралыг аңгы-аңгы деткичилерниң боттук дузазы кончуг-ла херек.

— **Сиин-оол Лакпаевич, силерни аажок бай кижик дикир...**

— Чок-даа болза, бар хевирлиг, яды-даа болза, бай хевирлиг болганым эки-дир. Тозан ийи харлыг буянның ававыс бар, үш оол, бир кыс думаларыг мен, а оглум, кызым ийи-ийи оол, кыс уйуктарны чаяп бергеннер. Бүзүрелдиг эш-өөрүм база бар. Кижиге оон бай чүү турар боор.

— **Бир-ле сонгулдалар үезинде чам-дык эштерни пропагандалаарыңа кол кижик болуп турдуңар. Улустун чугаала-жып турары-биле алырга, силерге машина-даа халаска берген дикир.**

— Акша адышка аартык болбас (бар-ла болза!) Мен кандыг-даа партия, эвилел, каттыжышкын кежигүнү эвес мен. Ол сонгулдалар үезинде кол деткичи бөлүк-түң кежигүнү болуп, Ю.Южаков-биле кады В.В.Путинниң бүзүрөттүргөн кижилери бооп, Тывавысты бүрүн эргээнивис шын. А В.Путин артык азаашкыннар-даа кылбаанын чон билер. Бо интервьону ажыглап алгаш, сонгукчуларга, чонга шын шиллелгени кылганы дээш черге чедир мөгөйип, кежик-чолду күзөдүм. 33 чыл стажтыг өг-бүлө чолаачызы мен. Эгезинде “Урал” деп мотоциклди, оон соонда “Өт-пек-сарыг” деп “Запрны”, дараазында — “Өлбес-сарыг” деп “Москвичини” 24 чыл дургузунда долгадым. Сөөлзүредир “СТО”-га бо-ла сөөртүңүп алган чедер бээр апаарымга, менден биче Лакпаевич:

“Өйү келген Өлбес-Сарыг өре тарып туруп берди. Чиргилчинни өттүр халыыр “Жигулиден” садып ал” — дээн. Уруг-дарыым, думаларым ачызында, улуг-даа эвес өрөк турда, “Жигулиги” апарган мен. В.Путинниң берген машиназы кайда ирги? Солунун аа!

— **Силер аныаксыг, чалпы хевээр көстүр-дүр силер. “Вечно юн — Сиин-оол Оюн” — деп турганын база дыңнаан мен...**

— Чалпы үем дүлгээзинин чаңгыс сөс-ке илередийн: “Угжок!” Оон кол чажыды — шимчээшкын. Шимчээшкын!

— **Кол деткичинер, сүмелекчинер, силерниң “кол режиссеруңар” — өөнөр ээзи болгай але...**

— Школачы чылдарымдан эгелеп иде-геп, хүндүлөп, чоргаарланып келген бүзү-релдиг эжим, уругларымның чараш авазы — Татьяна Одумовна Падарчы — артык сөс чок, ажылынга негелделиг, өөрүңге ынак өөвүстүң чөлөңгичи. Тываның алдарлыг эмчизи кижик. Уруум Вероника — стоматолог эмчи, оглум Аяс — инженер. Уйуктарымның уруглары күрүлдежде, бичиилери — школа, садиктерде.

— **№ 9 школа-гимназияда “Сиин-оолдун кады” деп чугаалажып эгелеп берген 2-ги кат бар-дыр...**

— Уруглар турбаан болза, ыңдыг чу-гаалар кайын тыштырыл, директор-биле бодалдарывыс дүүшпээн болза, ыңдыг идея кайын келер боор. Мээң дилээмни кол архитектор Борис Руднев херекке албаан болза, бистин даргаларывыс деткивээн болза, ол бодалдар аңаа-ла күзөлдөр болуп артып каар турган. Бичиилер школы эге базымнарын Октаргай-биле, долгандыр хүрээлел-биле, эш-өөр харылзаазы-биле “Театр-Планетарийден” эгелээр. Театр — амыдыралдың онзагай хевир, а Планета-рий дээрге — октаргайны үлгөргө хевир (модели). Бо ийи каттышкыш, өөреникчи бүрүзүңге ыяп-ла солун чүүлү бээр.

Критик, литература сайгарыкчызы М.А.Хадаханэниң бижээни ышкыш, Товстоноговтуң школазының — амыр-дыш билбес, элдепиг мөзү-бүдүштүг кижилер-ниң школазының доозукчузу, баштайгы тыва режиссер Сиин-оол Лакпаевич Оюн ынчаар чурттап, амыдырап, чоңунга тө-лөптүг бараан бооп чоруур. Оон “Театр-Планетарий” делгере-ле турар болзун!

Маадыр-оол КАЛЧАН
чугаалашкан.

ЧУРУКТА: артист Б.Бады-Сагаан “Кара сагыш болгаш ханы ынакшыл” деп шииниң очулдурукчузу Ю.Кюнзегеш, режиссер С.Оюн.

ЧЫЛДЫ ТҮҢНӨП ОРА...

Кандыг-даа кижик ажилы-ның түннелин үндүрер, кылган-кылбаан чүүлүн деңгизгүрлөп көөр. Мен маңаа бистиң диспансерниң чыл дургузунда кылып чоруткан ажилын бижикседим. Чүгө дие сөөлгү чылдарда шээр, халдавырлыг аарыглар республикада непереп бар чыдар, айыыл-халап дигрелип келириниң кырында келген. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, РФ-тиң Кадык камгалал яамызы июнь 30-ниң хүнүндө № 291 дужаалды үндүрүп, бүгү чонну дүвүредип турар чугула айтырыг дээрзин айыткан. 1999 чылда халдавырлыг аарыг бүгү чурттагыч чоннуң 0,8 хуузуна болуп турган болза, паш аары (сифилис) база-ла өзүп турар. 1999 чылда 100 муң чурттагыча хамаарыштыр 186,7 кижик паш аарындан аараан, ол дээрже 1989 чылга деңгээрге, 43 катап хөй болуп турары ол. Бо аарыг, ылаңгыя 14 хар чедир кыс уруглар ортузунда сөөлгү он чылда 112 катап өскенин айтырга-ла, коргунчуг.

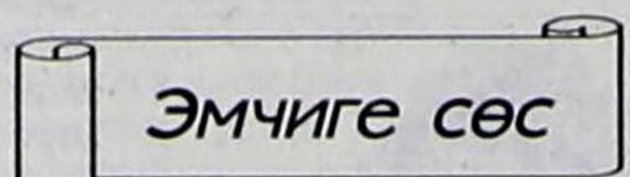
Бистиң республика халдавырлыг аарыглар талазы-биле Бүгү-россия деңгелинде бирги черде чоруп турар. Сөөлгү он айда 320 кижик паш аарыглыг (сифилис) деп бүртүктөкөн. Ылаңгыя Чөөн-Хемчик, Эрзин, Тес-Хем кожууннарда бо аарыг кончуг неперептей.

Халдавырлыг аарыглар колдуу эр-херээжен чоруктардан тыштып келир болганда, иштиг-сааттыг херээженнер эмчиге орай келгенинден кемниг, дудуу ажы-төлдүг төрүттүнүп турарының чылда-гааны ол. Ийи чыл бурунгаар бир өөредилге чериниң студенти божуп алырга, төлү бертик-межел, органнары четче эвес, бажының, холунуң чарты чок болганын билер

бис. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрже, аныяк кижиниң бодундаа, төрүттүнүп келир төлүн-даа бодавас, чүгө үезин бодаар кара сагыштыг ава-дыр дээрден башка, чүнү чугаалаар боор. Кадык ажы-төлдүг боорун күзээр ие кижик төлүн бир дугаар бодарадып алырындан бээр сагыш човап, оон кадыгы дээр туржур апаар болгай.

Эрткен 10 айларда бистиң республикага 5 чаш уруглар паш аарыглыг төрүттүнгөн (Кызыл – 2, Чеди-Хөл – 1, Кызыл кожуун – 2).

Сөөлгү үеде хламидиоз аарыгы аныяк-өскөн аразында база бир неперептей аарыгларның бирээзи апарган. Ол аарыг эр-херээжен харылзаалардан тыптырындан аңгыда,

өске кижиниң чоттунар аржылындан, хөй-ниитиниң чунар-бажындан база тыптып, өгбүлеге дүргөн тарай берип болур. Аарыг херээжен улустуң уруг савазынга, эр улусту соокка алыскан ышкаш азырып-бышкытыр. Бо аарыгның коргунчуг чүүлү — ажы-төл чок болуру.

Сөөлгү үеде Россияның де-вискээринде бистиң республика шээр, халдавырлыг аарыгларның талазы-биле бирги черде чоруп турарывыс коргунчуг. СПИД аарыгы-биле 17 кижик аараан деп демдеглеткен, а оон халдавырын алган кижилер билдинмес болуп артканы база дүвүренчиг. Бо талазы-биле бистиң эмнелгениң ажилдакчылары чон ортузунче кирип, лекция, беседалары, отчеттарны кылып турар бис. Оон аңгыда улуг эмчилерни, эмчи сестраларын Россия чергелиг семинар-өөредилгелерге чорудуп, аарыгларга удур чаа методиктиг ажилдар-биле таны-

жып турар бис. Октябрь айда эмчи сестразы Ш.А. Монгуш Москва хоорайга халдавырлыг аарыгларны тодарадырының, шинчилээриниң, камгаланырының талазы-биле II делегей чергелиг курстарына киришкеш келди. Курстарны Россияның эртем-шинчилел төвү, регионнар аразында чаа эмнер технологиязының төвү база Францияда Альфреда Фурнье институту органи-застап эрттирген. Курстар соонда шылгалдалар болган, 18 регионнардан келген эмчи сестраларының аразындан бистиң чангыс чер-чуртувус Ш.А. Монгуш бирги, а эмчилер ортузунга Москвада ординатор эмчиге С.Н. Чидаран 6-гы (42 кижиден) черни алгаш, улуг үнелелди алганнар. Эмчи сестразы Шораана Монгуш бодунуң Москвага алган дуржул-газын Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда үстүкү класс-тарга оюн хевирлиг кылдыр эрттирип, улуг үнелелди алган.

Ноябрь айда улуг эмчиге Л.А. Охотникова Челябинск хоорайга эртем-практиктиг конференцияга киришкеш, декабрь 6-да республика чергелиг эмчилер ортузунга болган чыышка улуг отчетту берген.

Бистиң берге-даа болза, буянның ажилывыска Кадык камгалал яамызы улуг дузаны көргүзүп турар. Каш хонгаш эрги чыл төнер, чаа чыл үнүп келир. Ынчангаш бүгү кижилерге чүгө кадык-чаагай болурун күзедим.

Ирина ОНДАР.

Кеш-шээр аарыгларынга удур диспансерниң баштайгы профилактика эргелекчиси.

ШИИЛГЕНИН ЭГЕ БАЗЫМЫ

(Төңүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арындарда).

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитетиниң мурнундан ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка «2001 чылдың шылгараңгай спортчулары» деп буклетти тывыскаан.

Дараазында сөстү ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В. Кара-оолга берген. Ол ТР-ниң Дээди Хуралының мурнундан республиканың бүгү-ле спортчуларынга, тренер-башкыларга байырны чедиргеш, суй белектерни Владимир Кара-Монгушка, Наталья Донгакка, Виктор Достайга, Лариса Ооржакка, хүреш талазы-биле дээди эртемниг тренер-башкы Буян Биче-оолга берген. Ол ышкаш Шолбан Валерьевич Дээди Хуралдың мурнундан республиканың спортчу школаларына хүрежир хевистерни садып берип турарын чугаалаан. Чоокта чаа Хандагай-тының болгаш Ак-Довурактың спортзалдарына база хевистерни чедиргенин ол немеп чугаалааш, спортчуларга база катап байырны чедирген.

Илеткелчилер спортчуларга байыр чедиришкенин чугаазын доозарга, спорт комитетиниң ажилдакчызы В.М. Кара-Тонгун РФ-тиң күрүнениң спорт комитетиниң дужаалын номчаан. Ында айытканы болза чаа адыкчызы Вита Кууларга, хостуг хүреш талазы-биле мөге Артыш Томбулакка РФ-тиң спорт мас-тери деп бекит атты тывыскаан.

Ол ышкаш «Спортчу элита — 2001» байырлалына республиканың күш-культуразының хоочуннарын, спорттун шылгараңгай кижилерин шаңнап, адап мактаан. Республикада билдингир спортчу турист Маадыр-оол Ховалыг ТАР-ның 80 чылынга турсааткан мөңгө харлыг Мөңгүн-Тайга кырыңче үнүп чораан херээжен спортчулар-биле сцена кырыңче үнүп кээп, шаңнал-макталды алган. Оон аңгыда 2001 чылда республикага болуп эрткилзэн маргылдааларга киришкеш, хөй сан-түннүг (рейтинг) болган спортчуларны база адаан.

Бирги черде Аяс Монгуш — 700 санныг, ийигизинде Вячеслав Монгуш — 330 санныг, үшкүзүндө Маадыр Монгуш — 320 санныг, Каң-Демир Кууларның саны — 300 болган. Аныяк мөгелерден бирги черде Ким Седен-оол — 390 санныг болган, ол ышкаш өске-даа мөгелерниң ат-сывын аңаа адаан. Аът спортунга рес-публиканың үш дакпыр чемпиону Сергей Ынаалайга, республи-

каның база-ла үш дакпыр чемпиону Сергей Санчыга Хүндүлел бижиктерни тывыскаан. Спортчу школалар аразындан Хандагайтының элээди уруглар спорт школыны бирги черни алгаш, 10 муң рубль-биле шаңнаткан.

Эң шыырак ажилдыг элээди уруглар тренер-башкыларынга чаа адыкчызы Елена Тутатчикова-Достайны, олимпийжи курла-вырлар училищезиниң тренер-башкызы Анатолий Солагайны, бокс талазы-биле тренер-башкы Илья Шивит-Хууракты, кикбоксинге тренер-башкы Мergen Монгушту республиканың күш-культура болгаш спорт комитеди шыырак деп көрүп турар.

«Олимпийжи идегелдер» деп номинацияга ТКУ-нуң күш-культура факультетиниң студенти, РФ-тиң чеди дакпыр чемпиону, делегейниң ийи дакпыр чемпиону Лариса Ооржакты болгаш Атланта олимпиадазының киржикчизи Чечен-оол Монгушту адаан. Тулган тренер-башкы деп атты Лариса Ооржактың удуртукчузу Виктор Достай алган.

«2001 чылдың тулган херээжен спортчузу» деп атты Алина Шойданга тывыскаан. А эр спортчулардан Аяс Монгуш база-ла шыырак болган.

Байырлал дооступ турда, 2001 чылда эң шыырак көргүзүлгөр чедип алган мөгелер Аяс Монгуш, Mergen Монгуш, Чейнеш Бүрбү, Лариса Ооржак, Каң-Демир Куулар, Вячеслав Монгуш, Анатолий Кара-Сал, Вита Куулар, Шойдан Алина, Елена Тутатчикова-Достай, Радислав Намажап сцена кырыңче үнүп кээп, чонга мөгейген.

Спортчулар боттарының талазындан Президент Ш.Д. Ооржакка, хоочун хол бөмбүкчүзу боорга, хөм хол бөмбүүн тывыс-каннар.

«Спортчу элита — 2001» доозулган. Чылдың тиелекчилерин илереткен. Ынчалза-даа ук байырлыг кезээге рес-публикада болгаш Россияда билдингир дзюдо спортунга тренер-башкы Вячеслав Монгушту болгаш өске-даа дзюдо мөгелерин шаңнап-мактап кагбааны хомуданчыг болган. РФ-тиң Президентизи В.В. Путин безин дзюдоист кижик болганда, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитеди философчу угланышкының дзюдоже ээ көрнүр боор деп идегеп каар-дыр бис.

Игорь ДАМДАК.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер езугаар бекит мергежилдиг кадрларны шилип бээринге дузалаар

ЫЯАП-ЛА КИИРЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежи-ли, албан-дужаалы)	Шалыңы	Организацияның ады (ыяап-ла кириер)	Кадр килдизиниң телефону
---	--------	-------------------------------------	--------------------------

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР

Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржул-газы	Ажыл графиги
---------------	------------	--------	------------------	--------------

АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР

Чагыгларны кириер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары: 1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак уруувус Саяна Хүлер-ооловна ХУРАГАНЧЫКТЫ сөөлгү орукче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлөшкен болгаш биске моральдыг база материалдыг дуза чедирген Чаа-

Хөлдүн кожпозунга, эмнелге коллективинге, төрелдеривиске, эш-өөрүңге улуу-биле четтир-генивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, ада-иези, уруглары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Рес-публиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллектив.

Кол редактор

Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийтигел-политиктиг килдистер — 3-39-15, улуттук болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыс-кааган. Неделяда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парламал ама.

Тираж 4689. Чагыг 144.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүккелниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харыылаар.

ХУУДА ЧАРЛАЛ

4 колонкага контейнерлиг
АЗС-ти (бензин кудар станция)
садып тур мен.
Тел: 3-89-03, 4-13-33.